De stichting van de Wendelinuskapel te Breda*

door

drs. V. PAQUAY

Naar aanleiding van restauratie en archeologisch onderzoek is de laatste tijd de aandacht regelmatig op de Wendelinuskapel in de Catharinastraat te Breda gevestigd. Dit monument heeft een lange geschiedenis achter zich: van kapel via Begijnenkerk tot Eglise Wallonne. Studies over de kapel zijn overwegend gericht op de geschiedenis vanaf het moment dat het Begijnhof naar hier werd overgeplaatst in 1535.[1] Over de voorafgaande periode bericht men weinig. Op naam van Van Goor mag de misvatting geschreven worden dat de kapel tot de oudste van de stad behoort. Hij voert hiervoor overigens geen enkel bewijs aan. De ligging in de oude kern van de stad Breda en de vrij onbekende patroonheilige kunnen overwegingen voor hem geweest zijn een dergelijke voorstelling van zaken te presenteren.[2] Scherft heeft in 1953 in een uitvoerige studie aangetoond dat de kapel pas in de jaren veertig van de 15e eeuw door de heer van Breda gesticht is. Hier corrigeert hij terecht de eerder genoemde Bredase geschiedschrijver, maar introduceert hem weer indirect wanneer hij betoogt dat de kapel bestemd was voor het lagere personeel van de heer. Wendelinus was immers de patroonheilige van herders en landvolk. Hoe hij de 15e eeuwse stichting weet te rijmen met een archaïsch-agrarisch aandoende groep in een stedelijke samenleving en met een heer die tot de hoogste Brabantse adel behoort, blijft onduidelijk.[3]

Het accent van deze studie wil ik leggen op de stichting van de Wendelinuskapel. Het bronnenmateriaal waarop men zich kan baseren, is echter uiterst summier; strikt genomen zijn het slechts drie oorkonden, die hier als bijlagen gegeven worden. Indirecte aanwijzingen zijn daarnaast wel beschikbaar, maar moeilijk te achterhalen.[4] Hierna richten wij

* Ter nagedachtenis aan mijn vader J. J. Paquay die mij op het spoor heeft gezet.

ons op drie probleemvelden. Men moet zich buiten de Bredase context begeven om na te gaan wie Wendelinus was, waar hij vereerd werd en welke functie hij in de 15e eeuwse devotie had. Voorts proberen wij nader op de achtergronden van de stichting in te gaan: door wie en met welke motieven? Tenslotte komt de Bredase topografie voor het voetlicht: hoe past de kapel in het stadsbeeld?

Sint Wendelinus

Volgens een 15e eeuwse hagiografie deed Wendelinus, een Iro-Schot van koninklijken bloede, afstand van al zijn rechten en ondernam een pelgrimstocht naar Rome. Daarna leefde hij teruggetrokken in de bosrijke omgeving van Trier en kon zich een armzalig bestaan verschaffen door kudden van een naburige heer te weiden. Hij zou in 617 als abt van het klooster Tholey overleden zijn. Zijn begrafenis vond onder allerlei wonderbaarlijke omstandigheden plaats, die zijn graf tot een cultusplaats maakten. Hier ontstond het stadje Sankt Wendel, van waar uit zich vanaf de 12e eeuw de verering van Wendelinus verbreid heeft. Zijn devotie kende een climax in de late middeleeuwen en leefde nogmaals sterk op in de 18e eeuw in het Zuid-Duitse gebied.[5] Scherft zag de verering vanuit de middenrijnse streek geleidelijk aan Breda bereiken, hetgeen geleid zou hebben tot de kapelstichting door de heer van Breda.[6] Dit beeld kan niet gehandhaafd blijven tegen de achtergrond van het overvloedig materiaal dat Alois Selzer over alle mogelijke aspecten van de Wendelinusverering bijeen heeft weten te brengen. Diens globale overzichtskaart toont al overduidelijk aan dat Wendelinus in deze hoek van Noord-West Europa nauwelijks doorgedrongen is. Het proces van verbreiding en de daarachter liggende factoren blijven echter ook bij deze auteur erg schetsmatig.[7] Een nader onderzoek aan de hand van zijn (niet kritisch) apparaat is daarom nodig.[8] Wij gaan hierbij uit van de methoden van het patrociniumonderzoek, d.w.z. wij nemen alleen Wendelinus als patroonheilige van een kerk, kapel of altaar als uitgangspunt.[9] Andere vormen van verering (kunstwerken, feestdagen, folklore, e.d.), die overigens nauwelijks vóór 1500 bekend zijn, blijven buiten beschouwing. Wanneer men bovendien slechts afgaat op patrocinia, die uit de middel-

eeuwen overgeleverd zijn, zijn wij ons bewust van de onvolledigheid; daar staat tegenover dat men langs deze weg wel een betrouwbare basis voor het verspreidingsbeeld op het einde van de middeleeuwen heeft (kaart 1).

Behalve het centrum Sankt Wendel tekenen zich nog enkele andere concentraties af met relatief oude kernen. Zij wijzen eerder op een verbreiding van de devotie in de richting van Moezel en Main dan naar het noordwesten. Ieder van deze concentraties lijkt samen te hangen met de middeleeuwse diocesane indeling: de lijn Kirmutscheid - Oberesch vormt het zwaartepunt van de Wendelinusverering in het bisdom Trier en binnen het bisdom Mainz wordt Wendelinus voornamelijk in de Wetterau vereerd. Buiten deze concentraties treft men de heilige nauwelijks aan; in het diocees Keulen bijvoorbeeld beperken de weinige sporen zich tot de zuidelijke helft. Op basis van de gegevens van Selzer blijkt Breda zelfs de enige plaats in de gehele Nederlanden te zijn, waar een Wendelinuspatrocinium voorkomt. Geen normale verspreiding dus; Wendelinus is van buiten af in Breda geïntroduceerd, maar heeft in deze streek geen voet aan de grond gekregen.[10] De Nassaus worden als de grote promotors van de Wendelinusverering te Breda beschouwd. In het graafschap Nassau-Dillenburg is de verering van deze heilige vanuit de Wetterau binnengedrongen. Toch zijn de aanwijzingen in dat gebied niet talrijk en eerder van secundaire aard. Evenmin valt een activiteit van de kant van de grafelijke familie te constateren.[11] Wij beschouwen daarom de Nassaus niet als de stimulator achter de stichting van de Wendelinuskapel te Breda. Het geslacht Nassau is via de Polanens hier terecht gekomen, maar deze Hollandse familie kan de heilige zeker niet gekend hebben. Verderop hoop ik aannemelijk te maken dat het met de Polanens verwante geslacht Salm, afkomstig uit het Moezelgebied, de eer toekomt de heilige in Breda geïntroduceerd te hebben. Uit die omgeving zijn in ieder geval enkele oude Wendelinuskerken bekend. In het eerder aangegeven concentratiegebied van het bisdom Trier lagen verschillende belangrijke familiebezittingen van de Salmen.

In het middenrijnse gebied tekenen zich golven in de Wendelinusverering af. Een eerste hoge vlucht neemt deze in de tweede helft van de 14e eeuw, waarna een inzinking lijkt in te treden.[12] De stichting van

de kapel te Breda behoort tot één van de eerste die een nieuwe golf inluiden.[13] De Bredase Wendelinus is een jonge loot van de oudste Wendelinus, namelijk Wendelinus abt. De jongere devotie richt zich op de herder Wendelinus. Zijn patrocinium komt in het onderzochte gebied vooral voor bij kapellen. In het gezelschap van Wendelinus treden soms andere heiligen op. Een zekere voorkeur schijnt uit te gaan naar Antonius abt, Sebastianus en Rochus.[14] Dit wijst sterk in de richting dat Wendelinus als helper in nood, in het bijzonder als pestheilige, werd aangeroepen. Ook in de Wendelinuskapel te Breda bevond zich een zijaltaar gewijd aan Antonius abt en Sebastiaan. Voor een middenrijnse (pest-) heilige is dus te Breda een kapel opgericht.

Vrouwen van Breda

In Breda bestaat nu nog één beeld van Wendelinus.[15] Het sterk gerestaureerde grafmonument van de eerste Bredase Nassaus, dat omstreeks 1440 opgericht zou zijn, geeft de echtparen Engelbrecht I met Johanna van Polanen, en Jan IV met Maria van Loon weer, gesecundeerd door hun beschermheiligen. Vanuit de toeschouwer gezien staat aan de linkerzijde achter Engelbrecht de adelsheilige Georgius ofwel Sint Joris, terwijl achter Johanna van Polanen Wendelinus als abt wordt afgebeeld. Haardracht en staf wijzen op deze interpretatie.[16] Zo wordt de hechte band tussen deze vrouw en de middenrijnse heilige door haar zoon Jan van Nassau tot op heden aangegeven. Het was dezelfde zoon die een plan van haar ten uitvoer gebracht heeft, conform de wens bij haar overlijden op 15 mei 1445. In twee oorkonden van een jaar later laat hij expliciet vastleggen dat zijn handelen geheel in het verlengde ligt van wat zijn moeder reeds voor ogen had: de stichting van een kapel voor Wendelinus, de belijder.[17] Er zijn verschillende aanwijzingen dat zij zelf reeds vóór 1445 de nodige stappen in deze richting ondernomen heeft. Een concreet bewijs levert een testament uit 1440, wanneer een Bredanaar, Gerard van Gilze, een pas door hem gesticht altaar op instigatie van Johanna van Polanen naar de Wendelinuskapel overplaatst.[18] Zelfs eerder meen ik een aantal aanknopingspunten te hebben die nader licht kunnen werpen op motieven achter de kapelstichting. Verderop

KAART 1:

Verering van Wendelinus aan Neder- en Midden-Rijn in de late middeleeuwen.

Legende:

✝ zetel van bisdom

-- grens van bisdom

■ Sankt Wendel

Wendelinuspatrocinium

■ vóór 1400

◆ 1400 - 1450

● 1450 - 1500

1	Sankt Wendel	1180
2	Butzbach	1208
3	Oberehe *	1300
4	Wittlich	1350
5	Winnen	1353
6	Sachsenhausen	1360
7	Friedberg *	1370
8	(vervalt)	
9	Kirmutscheid	1388
10	Tönnisheim *	1390
11	Kell *	1390
12	Sörgenboch	1393
13	Oberesch	15e eeuw
14	Buch *	15e eeuw
15	Waldmickelbach	15e eeuw
16	Eppertshausen *	1442
17	Montabaur	1439
18	Breda	1446
19	Müngersdorf	1450
20	Koisdorf	1450/1500
21	Lorch *	1453
22	Neunkhausen	1464
23	Bad Homburg	1470
24	Dombach	1477
25	Immerath	1475
26	Andel *	1485

opm.: * = copatrocinium.

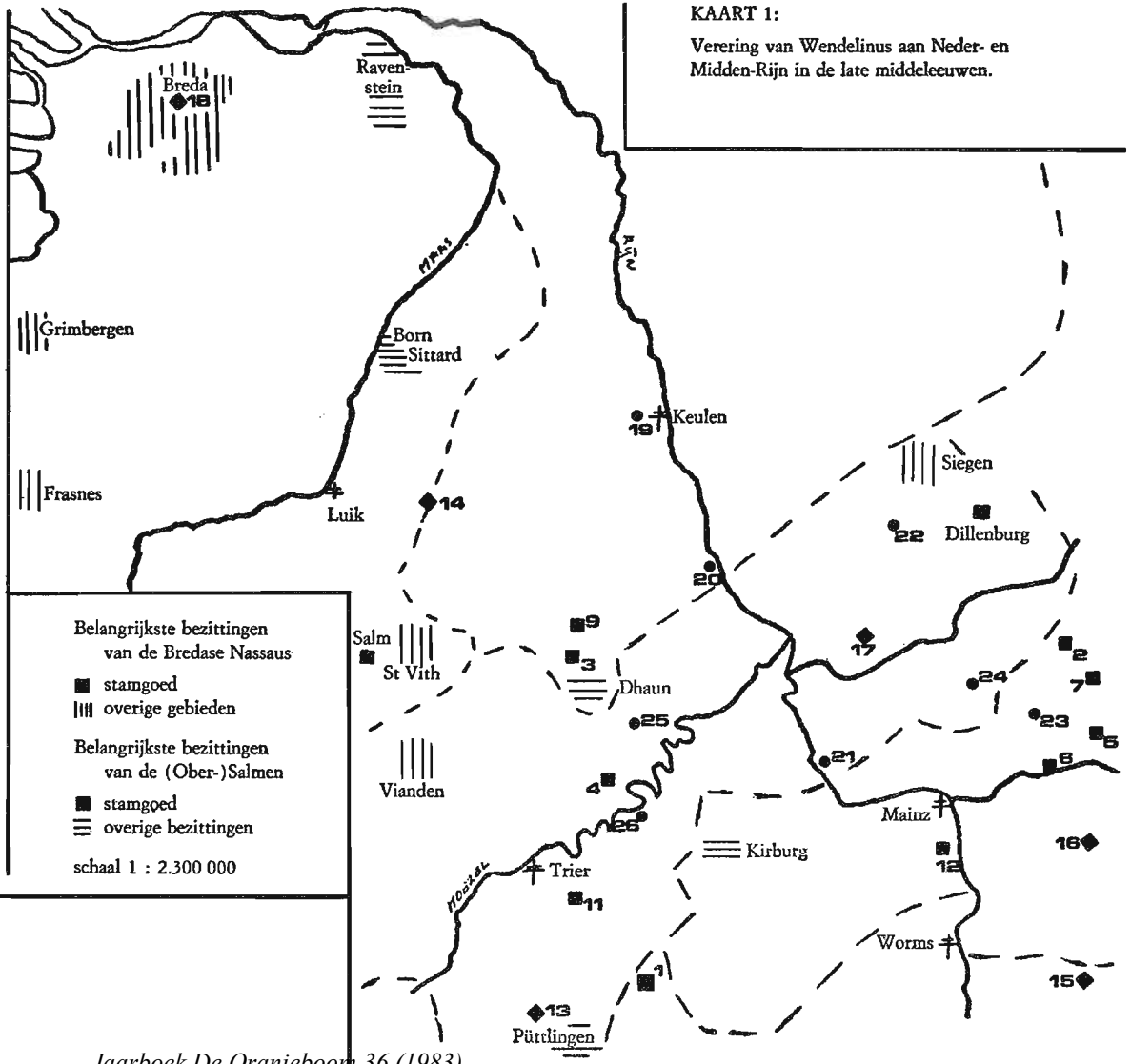

zullen wij uitvoeriger ingaan op de oudst bekende sporen die verband houden met bouwactiviteiten in het voorjaar van 1429.[19] Men dient dus te zoeken naar achtergronden die dateren van vóór die tijd.

Als elfjarige erfdochter van het Polanenbezit werd Johanna uitgehuwelijkt aan Engelbrecht van Nassau. De huwelijksplechtigheden vonden plaats op 1 augustus 1403.[20] Zij bracht voor haar dertigste zes kinderen ter wereld. De jongste werd in oktober 1420 geboren; daarna zijn geen geboortes meer bekend. Haar man, die zij nog drie jaar overleefd heeft, overleed begin mei 1442.[21] Het überhaupt weinige dat van het privéleven bekend is, geeft nauwelijks een houvast voor haar devotie van Wendelinus.[22] Haar moeder Odilia, gravin van Salm, heeft ongetwijfeld een grote invloed op haar uitgeoefend, want na het overlijden van Jan III van Polanen in 1394 bleef Odilia met de tweejarige Johanna achter. De douairière van hoge komaf was een persoon van betekenis in Breda, waar zij het huis *De Herberge* in de huidige Reigerstraat bewoonde.[23] Met de belangrijkste vertegenwoordigers van de Polanense belangen, Willem en Hendrik van Polanen, ging zij menig conflict niet uit de weg.[24] Men voelt een bepaald spanningsveld tussen de Polanens die de positie van hun erfdochter Johanna veilig willen stellen, en de Salmen, die via hun oudste dochter Odilia een nieuwe invloedsfeer in het hertogdom Brabant proberen uit te bouwen. Na de dood van haar oudste broer Simon, heer van Born, Sittard, Herpen en Ravenstein in 1397 behartigde Odilia de familiebelangen in de Nederlanden. In diens rechten was haar broer Johan opgevolgd, maar deze wilde de bezittingen uit het moederlijk erfdeel afstoten. In 1401 ging Odilia accoord met de verkoop van de Limburgse bezittingen aan de hertog van Gelre.[25] De vervreemding van de rechten op het Land van Ravenstein leidde echter tot ernstige onenigheid binnen de familie, die in 1422 voorlopig bijgelegd werd door de belening van Odilia met dit Brabants leengoed. Onmiddellijk daarop deed zij hiervan weer afstand ten gunste van haar schoonzoon Engelbrecht van Nassau.[26] Ondertussen was de familie Salm erin geslaagd enkele vrouwen in West-Brabantse families in te huwen.[27] Een jongere zuster van Odilia, Sophie van Salm, trouwt in 1386 met Willem van Dalem, heer van Dongen.[28] Een derde vrouw (waarschijnlijk een nicht) is Mechteld, die weinig op de voorgrond treedt. Zij was een begunstig-

ster van het Norbertinessenklooster Catharinadal bij Breda. Zij overleed op 22 september 1458.[29] Het obituarium van de Grote Kerk te Breda registreert het overlijden van Odilia zelf op 22 juni 1428; mogelijk is zij bij haar man begraven.[30] Het is in ieder geval tegen de achtergrond van deze gegevens welhaast zeker dat het overlijden van Odilia van Salm, die Wendelinus vanuit haar geboortestreek in de Bredase hofkring gepropageerd heeft, en de stichting van de kapel te Breda ten nauwste met elkaar samenhangen. In de persoonlijke verering van Wendelinus door Johanna van Polanen leeft een Salmse traditie voort.

De stichting van de Wendelinuskapel moet moeizaam verlopen zijn; in totaal hebben de voorbereidingen achttien jaar in beslag genomen. Afgezien van de duur voor de bouw had men deze tijd nodig om de instelling als zodanig van de grond te krijgen. Men heeft zelfs de oorspronkelijke opzet moeten bijstellen. Uit de reeds vermelde oorkonde van 1440 blijkt dat Johanna van Polanen toen nog van plan was een mánnenklooster te stichten. Opmerkelijk is dat enerzijds concreet gesproken wordt van een mannenklooster, maar anderzijds niet duidelijk wordt welke orde Johanna op het oog had.[31] Dit illustreert welk een eigen weg een geïmporteerde devotie kan inslaan, want in het eerder aangegeven verspreidingsgebied zijn geen kloostergemeenschappen onder het patronaat van Wendelinus bekend.[32] Dit ongetwijfeld kostbare plan schijnt Johanna zelf nooit opgegeven te hebben. Haar zoon bracht het definitief terug tot de stichting van een devotiekapel, hetgeen weer geheel in de Rijnlandse traditie van de Wendelinusverering past.

Aan de medewerking van de kant van de geestelijke autoriteiten heeft de lange voorbereidingstijd kennelijk niet gelegen. Alle priesters van de altaren in de Wendelinuskapel kwamen als kapelaans onder het gezag van de deken en het kapittel van Breda, door wie zij geïnstalleerd werden (*institutio*).[33] Een logische consequentie van haar positie als stichtster en beschermster van de kapel was dat het recht van presentatie en collatie aan de vrouwe van Breda toeviel: zij kwam met de voordracht van een geestelijke (*presentatio*) en begaf hem met het ambt (*collatio*). Belangen van derden waren hiermee moeilijk verenigbaar; de overbrenging van het Antoniusaltaar ging daarom gepaard met de afstand van het collatierecht door Gerard van Gilze aan de vrouwe.[34] Na de dood van

Johanna van Polanen kwam dit privilege via vererving aan haar zoon Jan, de heer van Breda.[35] Diens vader, Engelbrecht I van Nassau, bemoeide zich overigens weinig met het initiatief van zijn echtgenote. Pas in zijn testament deed hij een royale gift van 600 rijnsgulden. Dit kapitaal bestemde hij voor een door zijn vrouw op te richten beneficie. Tevens droeg hij aan zijn executeurs-testamentair op zijn zijden kleren tot kerkgewaden te laten vermaken voor gebruik in de kapel.[36]

Tegen deze achtergrond gezien kan het optreden van Gerard (Jansz) van Gilze niet buiten de kring van Johanna van Polanen gezocht worden. Deze schoenmaker op het Gasthuiseind (= Boschstraat), van wie de eerste gegevens in 1421 opduiken, was burger van de stad en gehuwd met Margareta Vispaert. Hij moet een vermogend man geweest zijn gezien het kapitale bedrag dat hij voor zijn altaar beschikbaar stelde. Vooral in Terheijden en Dongen had hij bezittingen liggen.[37] Tweemaal zien wij hem optreden als getuige in het gezelschap van de priorin van het klooster Catharinadal.[38] Langs dit kanaal zijn contacten met Mechteld van Salm niet uit te sluiten. Daarnaast geven de retroacta van zijn acte van fundatie blijk van relaties met de heer van Dongen, die eveneens bij de stichting van de Wendelinuskapel betrokken was.[39] Bij testament bepaalde Gerard van Gilze dat de onlangs door hem opgerichte beneficie van Sint Antonius op het Judocusaltaar in de Gasthuiskapel overgeplaatst wordt naar de nog niet gewijde kapel van *Wandelinus*. De stichter stelde nog wel de eerste rector aan: Laurens zoon van Laurens Woltersz vanden Aerde, een familielid van hem. Op dat moment was deze *clericus,* maar hij moest voor zijn vierentwintigste de priesterwijding ontvangen hebben; anders verviel de prebende. Aan hem werd de keuze gelaten al dan niet in het toekomstige klooster in te treden. Dit wordt aangeroerd in verband met de eerder genoemde plannen van Johanna van Polanen. De rector diende in ieder geval vier missen per week op te dragen ter ere van Antonius. Het altaar blijkt in 1446 tevens aan Sebastianus gewijd te zijn. Het stond vóór het koor aan de rechterkant (zie bijlage I).[40]

De overbrenging van het Antoniusaltaar bewijst dat de bouw van de kapel al in een ver gevorderd stadium verkeerde. Zeker voltooid was deze, toen Jan van Nassau op vrijdag 9 september 1446 de kapel liet

inwijden. Tegelijkertijd vond de officiële stichting van het hoofdaltaar plaats. Het in het koor staande altaar van Wendelinus kreeg Johan Zuetinck als eerste rector, die dagelijks een mis moest celebreren.[41] Men ging kennelijk van de veronderstelling uit dat de heer van Breda in eigen persoon de mis bijwoont, want in geval van diens afwezigheid was het de rector toegestaan één dag in de week de mis over te slaan zonder dat hij hiervoor de anders opgelegde boete van twee stuivers behoefde te betalen (zie bijlage II A). Aan min of meer dezelfde condities was de kapelaan van het andere beneficie gebonden, dat zich eveneens op het hoofdaltaar bevonden heeft. De benoemde Johan Woltersz diende eveneens een dagelijkse mis te lezen (zie bijlage II B). In de betreffende stichtingsacte wordt een patroonheilige niet genoemd, maar een gelijktijdig gegeven vermeldt de heilige Georgius.[42] Precies zoals op het boven genoemde grafmonument, treft men deze combinatie van de twee persoonlijke heiligen van het echtpaar Nassau-Polanen in de Wendelinuskapel aan. Blijkbaar heeft Jan van Nassau in de stichting van het Jorisaltaar mede de nagedachtenis aan zijn vader juist hier willen continueren.

De drie beneficies in de Wendelinuskapel kregen van hun stichters een financiële basis mee om in het levensonderhoud van de kapelaan te voorzien. Zowel de heer van Breda als Gerard van Gilze stelden uitkeringen in geld en natura ter beschikking, waarvoor bepaalde onroerende goederen als garantie dienden. Het Wendelinus-, Joris- en Antoniusaltaar hadden respectievelijk zeven, vijf en acht verschillende renten. De totale waarden zijn moeilijk onderling vergelijkbaar, maar men mag wel een jaarinkomen aannemen in een orde van grootte van 30 tot 40 rijnsgulden, dat vooral uit gronden ten noorden van Breda opgebracht moest worden.[43] Van de beide door de heer van Breda gestichte fundaties vormt een jaarlijkse uitkering van ongeveer 25 rijnsgulden uit de heerlijkheid Dongen de kern. In het geval van het Jorisaltaar is er sprake van dat dit bedrag voortvloeit uit het testament van Willem van Dongen, die omstreeks juni 1438 overleden is. Deze had namelijk 50 Arnoldusgulden overgemaakt aan zijn zuster Ermzout, weduwe van Johan van Woudenberg. Ook schonk hij rechtstreeks aan de *capellen Sinte Wendelijns* een jaarlijkse erfpacht van twee lopen rogge.[44] Voor de betrokken-

heid van de familie Van Dongen zal het feit dat Sophie van Salm de moeder van Willem en Ermzout is, een beslissende rol gespeeld hebben. Het door Engelbrecht vier jaar later beschikbaar gestelde fonds werd aangewend om deze twee uitkeringen ten laste van de heerlijkheid Dongen over te hevelen naar het Wendelinus- en Jorisaltaar. Er zijn sporen bewaard gebleven die wijzen op een nauwe familieband tussen Johanna van Polanen en de Van Dongens, die leenmannen van Breda waren.[45] Roept men tenslotte nog de relatie tussen Gerard van Gilze en Willem van Dongen in herinnering, dan is het duidelijk dat de stichting van de Wendelinuskapel zich afgespeeld heeft in een netwerk van familiale, politieke en zakelijke verhoudingen, waarvan de familie Salm het middelpunt is (zie schema).

Valkenberge

De Wendelinuskapel werd aan de noordzijde van de Catharinastraat gebouwd. Waarom juist hier? Was er nog wel terrein beschikbaar? Tot 1536 was de huizenrij daar aan de achterkant begrensd door de middeleeuwse stadsmuur, die met een boog vanaf de teruggevonden Gasthuispoort door het stadspark naar de Goeverneurswoning van het kasteel liep. Vanaf het Begijnhof in westelijke richting ligt het tracé niet precies vast.[46] Het noord-oostelijke gedeelte van de middeleeuwse stadskern, dat zich tussen de stadsmuur, de Catharinastraat en het Kasteelplein bevindt, behoort in topografisch opzicht tot één van de meest gecompliceerde stadsgebieden, want ingrijpende wijzigingen - traceerbaar vanaf de 15e eeuw - hebben zich hier voorgedaan. Hierdoor zijn oudere sporen voor altijd uitgewist. Hierna zal op basis van de Bredase schepenprotocollen een reconstructie gegeven worden van de perceelsindeling omstreeks 1500, en met behulp hiervan een hypothese betreffende de situatie vlak vóór de bouw van de Wendelinuskapel.[47]

Behalve de middeleeuwse stadsmuur zorgt ook de oorspronkelijke ligging van het Begijnhof en het kasteel voor een totaal andere impressie van de topografie in het begin van de 16e eeuw dan nu het geval is (zie kaart 2). Het kasteel of de *Burcht* was nog niet zover in de richting van de stad opgeschoven; de in de 19e eeuw gedempte binnengracht van het

SCHEMA VAN GENEALOGIE EN RELATIES SALM - POLANEN.

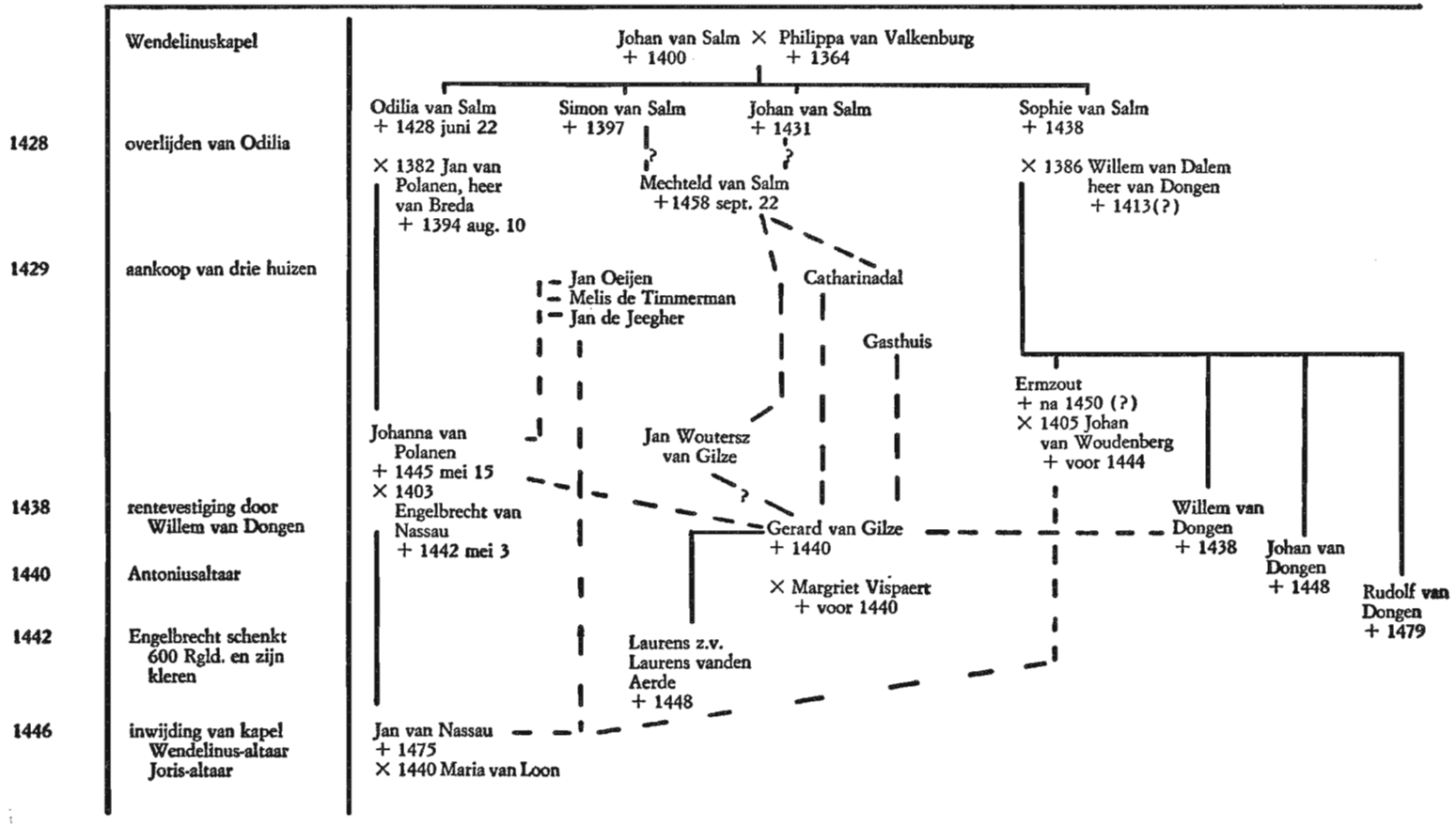

+ = overlijdenskruis

kasteel vormde globaal de toenmalige begrenzing.[48] Tot 1535 lag het Begijnhof vóór de Burcht aan de oostzijde van het Kasteelplein. Vlak ten noorden van de dwarsvleugel van de moderne Kadettenflat heeft de zuidelijke begrenzing gelegen, terwijl de noordelijke perceelslijn gezocht moet worden waar zich nu de buitenste kasteelgracht bevindt. De *Begijnengracht* sloot het terrein van deze geestelijke instelling in het oosten af.[49] De *Plaetse voir de Burcht* (= Kasteelplein) kende slechts aan de oostzijde een tiental particuliere huizen. Hier woonden handwerkslieden en lagere ambtenaren van de heer in relatief kleine behuizingen. De rij huizen zette zich om de hoek voort. In ongeveer twintig woningen van sterk onderling verschillende grootte hadden zich in de *Katerstraet* (= Catharinastraat) ook geestelijken en leden van de adel uit stad en regio gevestigd. Deze huizenrij werd op twee plaatsen onderbroken door stegen, waarnaast geestelijke instellingen lagen. De Wendelinuskapel had een straatje langs de oorspronkelijke westelijke ingang.[50] In het verlengde van de huidige Sint Annastraat (pas in 1519 aangelegd) lag de *Valkenberghesteghe*. Westelijk daarvan stond het klooster van de Grauwe Zusters. Er is tot nu toe weinig aandacht geschonken aan het feit dat dit pad de toegang vormde tot een enorm complex dat achter deze huizen schuilging. Ruwweg tussen het middeleeuwse Begijnhof aan de ene kant en de Wendelinuskapel aan de andere kant strekte zich een perceel van de heer van Breda uit dat aangeduid werd als *huysinge Valkenberghe*.[51] Hoewel gegevens over dit complex gebrekkig zijn, is wel bekend dat hier onder andere een groot woonhuis, een brouwerij, een hoenderhof, een (paarden-)stal en een bakhuis gestaan hebben. Er hoorde bovendien een *wijer* of kunstmatige (vis-?)vijver bij, die achter de stadsmuur aangelegd was.[52] Het perceel waarop de kapel stond, vormt dus als het ware een annex aan het terrein van de heer.

Deze vroeg- 16e eeuwse situatie weerspiegelt echter niet een verkaveling van hoge ouderdom; zij is veeleer het resultaat van een voortdurend opdringen van het bezitscomplex van de heer in de richting van de stad (zie kaart 3). De sporadische gegevens over de voorafgaande periode laten althans toe het volgende mede te delen. Vóór 1503 stond dit omvangrijke wooncomplex *Valkenberghe* meestal ter beschikking van de vrouwe van Breda en was dan dus vrouwengoed. De vrouw van de heer

van Breda voerde namelijk haar eigen huishouden, waarvoor specifieke inkomsten en uitgaven gereserveerd waren. Maria van Loon, echtgenote van Jan van Nassau, had in 1478 al een deel daarvan afgesplitst en aan de door haar gestichte Grauwe Zusters overgedragen.[53] Heeft het huis aan de Valkenbergsteeg oorspronkelijk als poortgebouw deel uitgemaakt van haar woning? Dit (aldus nog omvangrijkere) perceel was haar als weduwegoed al in 1472 toegekend. Na het overlijden van haar man in 1475 gaf zij definitief de voorkeur aan dít huis, boven de *Herberghe* in de Reigerstraat die toen toch een tweederangspositie gehad schijnt te hebben.[54] Met deze keus was zij de opvolgster van Johanna van Polanen, die hier reeds omstreeks 1420 gevestigd was.[55] Ten oosten van de *Valkenberghesteghe* lagen toendertijd tenminste twee particuliere percelen. Daarnaast moet een onbebouwd perceel ofwel *erve* gelegen hebben dat toebehoorde aan de vrouwe van Breda. Het is nog onduidelijk of dit geïdentificeerd kan worden met de latere Wendelinussteeg.[56] Verderop in oostelijke richting stonden in ieder geval weer particuliere huizen, want op 12 mei 1429 kocht de drossaard van het Land van Breda, Hendrik van Ringelberg, ten behoeve van *onser joncvrouwen van Nassou* het huis van Melis Jansz de Tijmmerman. Dezelfde hoge ambtenaar kwam op 8 juni van dat jaar met Jan die Jeegher overeen diens halve huis, dat naast dat van Melis de Tijmmerman lag, over te nemen. De andere helft van dit pand dat toebehoorde aan Jan Oeijen, zal in dezelfde periode opgekocht zijn.[57] Ofschoon een overdrachtsacte nu niet meer voorhanden is, wijzen retroacta met betrekking tot dit huis overgeleverd in het Nassause archief erop dat een overdracht plaatsgevonden heeft. Dit wordt bevestigd door een cijnsregister van de Heilige Geest te Breda samengesteld omstreeks 1417. In dit overzicht van vaste jaarlijkse inkomsten in geld noteert men secundair dat de verplichting van een rente-uitkering berustend op het betreffend pand ten laste van de vrouwe gekomen is.[58] Op de plaats van de Wendelinuskapel hebben dus tot 1429 drie huizen gestaan, die door Johanna van Polanen opgekocht en gesloopt zijn om ruimte te maken voor haar stichting. Archeologisch onderzoek door de stadsarcheologe R. Magendans heeft sporen van deze huizen aan het licht gebracht.[59]

Op de nieuw verworven gronden moet vrij spoedig met de bouw

begonnen zijn; in 1438 is voor het eerst sprake van de kapel. In 1440 kon men deze al officieus in gebruik nemen.[60] De kapel zelf had voor Bredase verhoudingen grote afmetingen; met een lengte van 23 m en een breedte van 9 m benaderde deze de Gasthuiskapel, die in zijn begin-16e eeuwse afmetingen 30 x 7 m besloeg, vrij aardig.[61] Wanneer men daarbij in het oog houdt dat de laatste werkelijk een functie voor een geloofsgemeenschap gehad heeft en de Wendelinuskapel lange tijd een privé-bidkapel gebleven is, spreekt de omvang des te meer. Aan de noordzijde van de kapel stond de sacristie; daar zijn ook aanzetten van een kloostergebouw verrezen. Een brief van de bisschop van Luik aan de rector van de Wendelinuskapel, gedateerd op 12 november 1494, werpt hierop enig licht. Om aan geld te komen voor een hoognodige reparatie van het dak van de kapel geeft de bisschop toestemming één huisje, en wel het grootste van de twee die naast de sacristie gebouwd zijn, aan Maria van Loon te verkopen. Zij waren opgetrokken in de zuilengalerij (*pilaria*) die zich vanaf de sacristie langs de kapel uitstrekte.[62] Bij de laatste restauratie van het Begijnhof in 1976 schijnt een boog van deze aanzet van een kloostergang te voorschijn gekomen te zijn.[63] Deze gegevens wijzen voorts op een geringe diepte van het perceel van de kapel; de drie aangekochte huispercelen hebben zich dus niet tot aan de stadsmuur uitgestrekt. Voor een volledig kloostercomplex was dit terrein te klein. Een verdere uitbreiding in noordelijke richting ten koste van huize Valkenberghe zou hiervoor noodzakelijk geweest zijn. Ligt hierin mogelijk weer een oorzaak waarom er uiteindelijk geen kloostergemeenschap gekomen is? Omstreeks 1446 heeft Jan van Nassau de bouwactiviteiten stopgezet en met de definitieve ingebruikneming van de kapel verdere onkosten voorkomen. Bij de officiële plechtigheid, die in de kapittelzaal van de Grote Kerk begon, was onder de hoge gasten ook de voormalige huiseigenaar Jan de Jeegher aanwezig.[64] Vanaf dit moment hult de geschiedenis van de Wendelinuskapel zich grotendeels voor de komende negentig jaar in het duister. Men weet alleen dat de heer van Breda af en toe een nieuwe rector voor één van de beneficies benoemt.[65] Zoals we al zagen, was de kapel in 1494 dringend aan herstel toe dat de financiële draagkracht te boven ging. Men moest ertoe overgaan een deel van het perceel te verkopen.

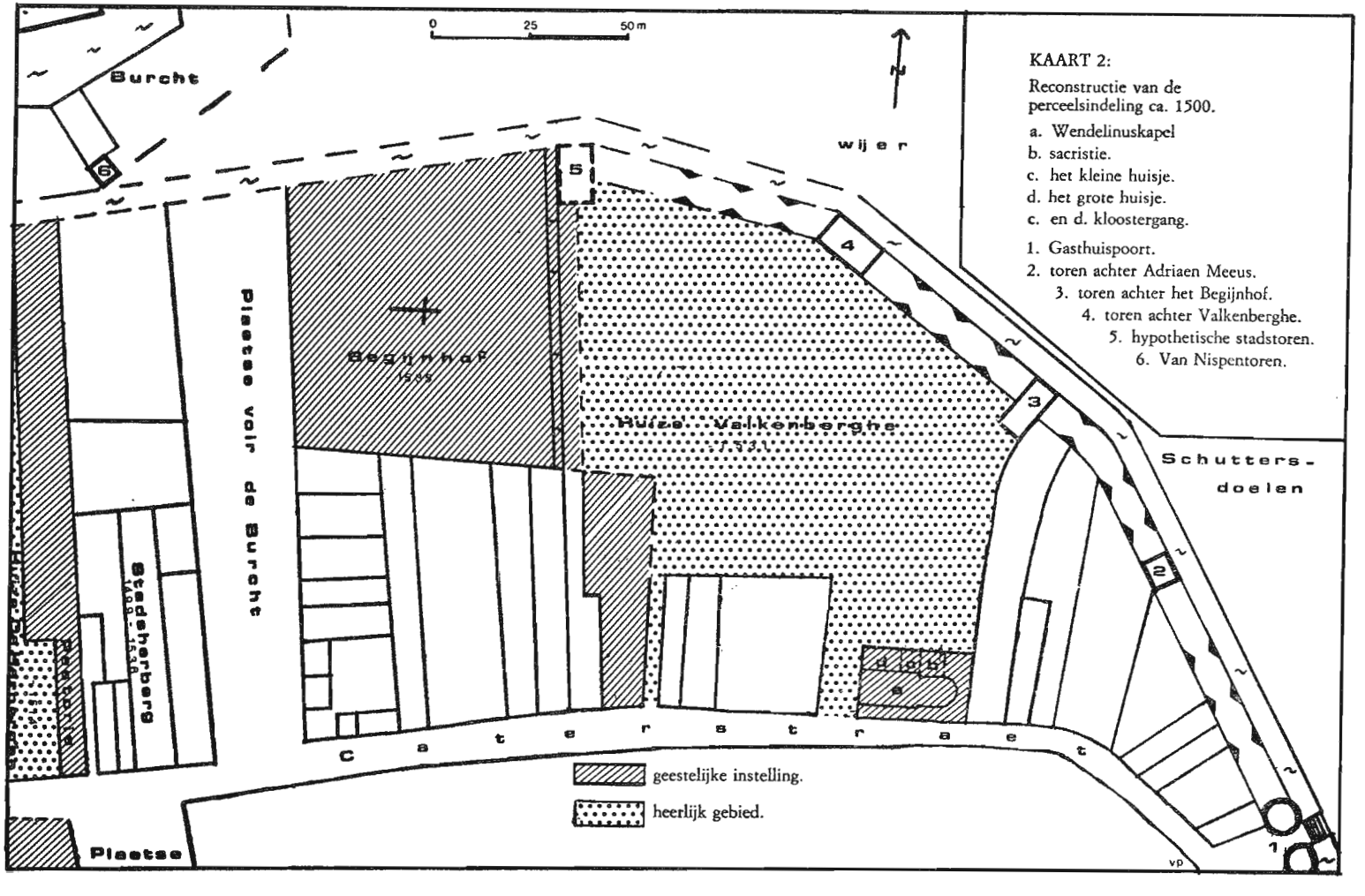
KAART 2:
Reconstructie van de perceelsindeling ca. 1500.
a. Wendelinuskapel
b. sacristie.
c. het kleine huisje.
d. het grote huisje.
c. en d. kloostergang.
1. Gasthuispoort.
2. toren achter Adriaen Meeus.
3. toren achter het Begijnhof.
4. toren achter Valkenberghe.
5. hypothetische stadstoren.
6. Van Nispentoren.
0 25 50 m
Burcht
wijer
Begijnhof
Huize Valkenberghe
Plaetse voor de Burcht
Stadsherberg
Schutters-doelen
Castersstraet
Plaetse
geestelijke instelling.
heerlijk gebied.

Het is opmerkelijk hoe de Nassause privé-bidkapel, die zo nauw verbonden is met het echtpaar Nassau-Polanen, een rol blijft spelen in de religieuze traditie van deze familie. Men mag in de kloosterstichting van de Grauwe Zusters door Maria van Loon een - zij het op veel bescheidener vlak opgezette - voortzetting zien van het streven van haar schoonmoeder. Graaf Hendrik van Nassau liep al vanaf 1527 met het plan rond het Begijnhof te verplaatsen ten behoeve van een uitbreiding van zijn kasteel tot een Renaissance paleis en een vergroting van de hoftuin, waartoe inmiddels het huis *Valkenberghe* omgevormd was.[66] De Begijnen lieten zich echter door hun beschermheer niet zonder meer de wet voorschrijven. Na moeizame onderhandelingen waren zij in juni 1531 slechts bereid een noordelijke strook van het Begijnhof te ontruimen in ruil voor een deel van de hoftuin. Het was een tussentijds compromis, waarbij de weegschaal toch ten voordele van de heer van Breda doorsloeg: hij had de instemming van de bisschop van Luik voor een verplaatsing, de verbouw van het kasteel kon doorgaan en de Begijnen moesten met een kleinere hof genoegen nemen.[67] Het verzet van de Begijnen, die op zich niet tegen de verplaatsing waren, draaide rond een adequate compensatie voor de pas (1510/16) vernieuwde Catharinakapel op het Begijnhof.[68] Zij wensten daarvoor de Wendelinuskapel te krijgen, waarmee Hendrik begrijpelijkerwijs niet zonder meer accoord kon gaan. Al in april 1527 had hij vanuit Spanje zijn hofmeester Gabriël de Biest de instructie gegeven dit punt buiten de onderhandelingen te houden en slechts in het uiterste geval dit als laatste troef achter de hand te houden.[69] Pas in 1535 kwam men tot een definitieve overeenstemming: in juli van dat jaar verhuisden de Begijnen naar hun nieuwe behuizing ten noorden van de Wendelinuskapel, waarvoor de oostelijke hoek van de hoftuin vrijgemaakt was. De kapel zelf werd aan hen in gebruik gegeven.[70] Aldus kreeg de Wendelinuskapel haar oorspronkelijk beoogde functie van godshuis voor een geestelijke gemeenschap. Tegenover dit duidelijke winstpunt van de Begijnen staat dat hun patroonheilige Catharina Sint Wendelinus niet heeft kunnen verdringen.

Tot slot een enkele opmerking. Met de bestudering van de achtergronden die bij de stichting van de Wendelinuskapel gespeeld hebben,

raakt men aan een fenomeen dat in het Bredase historisch onderzoek nog weinig aandacht gekregen heeft: de maatschappelijke en cultureel-religieuze geschiedenis van de vrouw, in casu de vrouwe van Breda. Het verhaal van de stichting zelf illustreert tot op zekere hoogte de mogelijkheden en beperkingen van haar positie. Zo beschikt zij over haar eigen financiën, maar kan en mag hiermee niet vrij omgaan. Zij omzeilt deze beperkingen door een beroep te doen op haar eigen sociaal circuit van familieleden en vrienden. Deze groep maakt het mogelijk haar ideaal te verwezenlijken om een geestelijke instelling in het leven te roepen.

1440 augustus 27

Notaris N.N. instrumenteert dat Gerard van Gilze, schoenmaker wonende buiten de Gasthuispoort te Breda, de kapelanie van H. Antonius, die hij vroeger met wijlen zijn vrouw gesticht had op het altaar van H. Judocus in de Gasthuiskapel aldaar, overgeplaatst heeft naar de Sint Wendelinuskapel en daaraan nader omschreven voorwaarden verbonden heeft.

oorspronkelijk: niet voorhanden (A).

afschrift: ARA, Nassause Domeinraad I, inv.nr. 1372, fol. 3r - 6v. (omstreeks 1535): Manuaal van Peter Heeren (B).

regest: S. W. A. Drossaers, Het Archief van den Nassauschen Domeinraad, Eerste Deel: Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581, Regestenlijst II, s-Gravenhage 1948, regest 1435.

druk: geen.

opmerking: Een vervolg op dit manuaal, dat in 1600 is aangelegd (GA Breda, Archief van het Begijnhof, inv.nr. 382) bevat geen afschrift van deze oorkonde, maar geeft wel de bijbehorende retroacta.

In nomine Domini, Amen.

Per hoc presens publicum instrumentum cunctis pateat evidenter quod anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo, indictione quarta, mensis augusti die vicesima septima, hora primarum vel quasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Eugenii divina providentia pape quarti anno decimo, in mei notarii publici ac testium infrascriptorum ad hoc vocatorum specialiter et rogatorum presentia propter hoc personaliter constitutus *a*): honorabilis et circumspectus vir Gerardus de Gilse, calcifex, opidanus opidi de Breda Leodiensis diocesis, moram faciens Extra Portam Hospitalis opidi predicti, gravi infirmitate corporis deductus in lectoque sue egretudinis sensuum tamen suorum et rationem, ut apparere *b*) poterat, compos existens publice protestando exposuit, quod pridem agenda in humanis Margareta uxore legittima dicti Gerardi idem Gerardus et Margareta coniuges de suis suorumque progenitorum et benefactorum salute cogitantes ac terrena pro celestibus ac transitoria pro eternis felici commercio commutare cupientes, in augmentum divini cultus de bonis eorum communibus inferius descriptis coniunctim unam cappellaniam perpetuam seu beneficium ecclesiasticum in ecclesia Hospitalis opidi de Breda in altari sancti Iudoci in eadem ecclesia constructo et consecrato per presbiterum seu clericum saecularem obtinendum sub certis modo, forma et conditionibus coram honorabili viro domino Waltero Bos de Heydis presbitero officiante in divinis prochialem ecclesiam de Breda in eorum testamento coram ipso coniunctim facto et condito expressatis, de novo fundarunt, dodarunt et erexerunt sub tali conditione *c*), videlicet: /
— Quod dictus Gerardus posset et valeret ut asseruit, si sibi placeret tam in vita dicte Margarete sue uxoris quam etiam post mortem eiusdem, dictam perpetuam cappellaniam seu beneficium ecclesiasticum predictum ad alium locum quemcumque sibi placitum solus et insolidum transferre et patronum eiusdem cappellanie alterare *d*), seu alium patronum dicte cappellanie nominare et deputare cuiusquidem potestatis predicte vigore, idem Gerardus melioribus via, iure, modo et forma

a) HS: constitutis. b) HS: apparare. c) HS: conditionem. d) HS: altare.

quibus melius et efficatius potuit et valuit *e*) dictam perpetuam cappellaniam seu ecclesiasticum perpetuum beneficium predictum ad et supra altare materiale de novo in capella Sancti Wandelini opidi de Breda ante choram dicte cappelle in dextro latere constructum nondum consecratum, sed in honore sancti Anthonii confessoris consecrandum transtulit et sanctum Anthonium pro patrono dicte cappellanie nominavit et deputavit bonaque inscripta omnia et singula per ipsos coniuges pro dotatione dicte capellanie ac sustentatione rectoris eiusdem simpliciter datis et collatis quantum in ipso fuit ammortisavit; conferens ipsam perpetuam cappellaniam Laurentio filio Laurentii Walteri alias vanden Aerde, suo consanguineo, clerico diocesis Leodiensis, cum omnibus et singulis iuribus, proventibus et emolumentis eiusdem capellanie ipsumque Laurentium in primum et futurum dicte cappellanie rectorem nominavit.
— Voluit insuper dictus Gerardus quod rector dicte cappellanie erit de iurisdictione et correctione venerabilium virorum dominorum decani et capituli ecclesie collegiate / de Breda eiusque iuramentum et obedientiam ad instar aliorum cappellanorum eiusdem ecclesie faciet et prestabit et quod quatuor missas in dicto altari in sublevamen dictorum Gerardi et Margarete fundatorum suorumque progenitorum peccaminum celebrabit, prout etiam quivis futurus rector facere tenebitur.
— Quodsi contingeret per nobilem domicellam Joannam conthoralem nobilis Engelberti comitis de Nassou et domini temporalis de Breda, Spiritus Sancti gratia ad hoc cooperante, de predicta cappella Sancti Wandelini monasterium erigi seu congregationem religiosorum virorum cuiuscumque etiam ordinis ibidem fieri ipsumque Laurentium dicte cappellanie noviter fundate primum rectorem ipsam religionem ingredi et ordinem assumi, extunc voluit dictus Gerardus omnes et singulos fructus et redditus dicte cappellanie seu beneficii advolvi debere confratribus huiusmodi futuri monasterii iuxta ordinationem superiorum eiusdem monasterii et de fructibus dicti beneficii pro maioribus utilitate et commodo dictorum confratrum disponentes ipsumque Laurentium a iurisdictione et correctione dictorum venerabilium virorum dominorum decani et capituli ecclesie in premissum casum voluit esse liberum et absolutum et cohertioni ac discipline superiorum dicti monasterii subiectum, quorum quidem fructuum et reddituum occasione dicti confratres monasterii predicti extunc celebrabunt quatuor missas.
— Item voluit dictus Gerardus quod si contingeret de dicta cappella Sancti Wandelini interveniente consilio et auxilio dicte domicelle Joanne monasterium erigi dicto Laurentio monasterium huismodi ingredi et/ac habitum et religionem dicti monasterii assumere nolente, quod ex tunc dictus Laurentius posset et voleret obtinere huiusmodi cappellaniam in habitu seculari presbiteri fructus eiusdem quoad vitam ipsius percipiens et quod post obitum eiusdem Laurentii cederent modo et forma preexpressis confratribus dicti monasterii de eiusdem ut supra disponentibus, voluit eciam dictus Gerardus quod rector pro tempore dicti beneficii post obitum primi rectoris promovendus ad predictum beneficium sit clericus idoneus aut illius legittime etatis et severitatis quod posset tandem in sacerdotem promoveri et suo consanguineo dictam cappellaniam hac prima vice contulit et per presentes confert et de eadem providit, habeat et assequatur usque ad vicesimum quartum sue etatis annum in studio previlegiato residentes omnes et singulos fructus eiusdem cappellanie inferius annotatos dum tamen idem Laurentius celebrationem missarum pretactarum in dicto altari, ut dictum est, fieri procuraverit quas missas dictus Gerardus nullo modo omitti voluit. — Voluit etiam, quod vicesimo quarto anno dicti Laurentii completo idem Laurentius faciat se promoveri in presbiterum et personaliter in dicto suo beneficio resideat.

---

e) onleesbaar: *iam?*

— Insuper dictus Gerardus voluit quod ipso Gerardo defuncto supradicta nobilis domicella Joanna conthoralis memorati domicelli Engelberti quamdiu vixerit post vero eius obitum proximiores heredes ipsius domicelle Joanne / habeant perpetuam collationem conferendo dictum beneficium presentantisque supradictis dominis decano et capittulo clericum seu presbiterum secularem ad huiusmodi beneficium obtinendum habilem et idoneum per ipsos dominos decanum et capitulum instituendum donec et quousque dicta cappella Sancti Wandelini in qua dictum beneficium est translatum et ordinatum fuerit ut premittitur in monasterium redacta quo facto cessabunt collationes predicte de dicto altari et fructus eiusdem beneficii relinquentur promissis huiusmodi celebrandum post obitum primi rectoris dispositioni superiorum dicti futuri monasterii et in huiusmodi tam pium tam sanctum et saluber opus ab hoste humani generis felicibus actibus invidente impediatur sed ut Deo favente qui salutem procurat animarum dirigatur et ad debitum finem perducatur, supplicat dictus Gerardus maximo desiderio et interno affectu super dictis *f*) venerabilibus viris dominis decano et capitulo ecclesie de Breda ad quos pretacti rectoris pro tempore spectat admissio et institutio ut premissis omnibus et singulis suos dignentur impartire consensum et assensum dictumque altare in perpetuum erigere beneficium ac bona infrascripta eorum authoritate amortisare et dictum Laurentium rectorum in eodem altari instituere cum solemnitatibus solitis et requesitis, requirens et exhortans in domino provisores Mense Pauperum Sancti Spiritus in Breda quatenus divine pietatis intuitu ac ad honorem Sancti Anthonii predicti nomine ipsius Gerardi in lecto / sue egretudinis decumbentis accederent *g*) memoratos dominos decanum et capittulum ac ipsis prelibatum Laurentium ad obtinendum huiusmodi beneficium presentarent et super premissis omnibus et singulis eorundem dominorum decani et capituli consensum pariter et assensum impetrarent.

Super quibus premissis omnibus et singulis memoratus Gerardus petiit sibi et omnibus quorum interest seu interesse poterit quomodolibet in futurum a me notario publico subscripto fieri unum publicum instrumentum seu plura publica instrumenta in meliori forma.

Acta fuerunt hec in domo inhabitationis supradicti Gerardi sita Extra Portam Hospitalis dicti oppidi de Breda in camera anteriori eiusdem domus, sub anno, indictione, mense, die, hora et pontificatu prescriptis, presentibus ibidem honorabilibus et discretis *h*) viris supradicto domino Waltero Bos de Heijdis, presbitero, et Joanne de Hoghe, lathamo, provisore Mense Pauperum Mense Sancti Spiritus in Breda, testibus Leodiensis diocesis ad premissa vocatis specialiter et rogatis.

Sequitur specificatio et assignatio bonorum hereditariorum quibus mediantibus dicta cappellania fundata et dotata ut premittitur existit. *i*)
Census altaris Sancti Anthonii in Breda:

- in primis decem floreni Arnoldi perpetui census in villa Ter Heijden supra bona Michaelis Billen; [1])
- item adhuc undecim floreni Arnoldi perpetui census supra unum campum iacentem Ter Heijden *in de Sonsele* supra bona Wilhelmi Hagers in villa Ter Heijden; [2])
- item quadraginta octo solidi grossorum pagamenti perpetui census supra unum campum iacentem *in de Crocht* prope Amelen Berge supra bona nunc Adriani Laurentii in villa Te Molenscot; [3])

---

f) HS: dictus. g) HS: accederem. h) HS: decretis.
i) De hier weergegeven opsomming van inkomsten dateert van 1535, waarbij persoonsnamen van die tijd ingevuld zijn.

- item adhuc unum florenum Renensem (de viginti stuferis Brabanticis) perpetui census supra unum campum magnum *een buynder* iacentem ultra Amelenberge prope aquas vulgariter *Die Mercke by die Groote Ven ghenaemt* supra bona Anthonii Jacobi in villa Ter Aelst (Der Heijden); [4])
- item sedecim grossi veteris perpetui census supra domum domini de Waelwycke sitam in oppido de Breda in loco dicto vulgariter *Die Steenbruggestraete.* [5])

Pactus siliginis altaris Sancti Anthonii in Breda:
- secundo assignata sunt ad dictam capellaniam decem fertella siliginis perpetui pactus supra bona Joannis de Dongha situata in villa de Donghen; [6])
- item decem et septem lopini siliginis perpetui pactus supra bona Nicolai Gybbensoen in villa de Dongen; [7])
- item novem fertella siliginis perpetui pactus in dicto loco Ten Ryden supra bona Joanni Gerardi Koenen soen. [8])

[1]) retroactum van 1437 december 7 (ND I inv. 1372, bl. 11, reg. 1365 = B inv. 382, fol. 29, reg. 125).
[2]) retroactum van 1439 augustus 28 (ND I inv. 1372, bl. 13, reg. 1407 = B inv. 382, fol 25v, reg. 128).
[3]) retroactum van 1430 april 25 (ND I inv. 1372, bl. 16, reg. 1273 = B inv. 382, fol. 31, reg. 114 (datering: 3 april)).
[4]) geen retroacta bekend; secundair?
[5]) retroactum van 1431 april 23 (ND I inv. 1372, bl. 17, reg. 1292 = B inv. 382, fol. 32v (datering: 1430), reg. 115).
[6]) retroacta van 1436 april 18 (ND I inv. 1372, bl. 19, reg. 1353 = B inv. 382, fol. 19 (datering: 16 april), reg. 123 en van 1436 mei 2 (ND I inv. 1372, bl. 21, reg. 1354; vergelijk aantekening in B inv. 382, fol. 19v, reg. 123).
[7]) retroactum van 1421 juni 24 (ND I inv. 1372, bl. 22, reg. 1141 = B inv. 382, fol. 17, reg. 98).
[8]) retroacta van 1433 mei 29 (ND I inv. 1372, bl. 26, reg. 1315 = B inv. 382, fol. 23 (datering: 19 mei), reg. 118), van 1433 juni 2 (ND I inv. 1372, bl. 25, reg. 1316; vergelijk aantekening in B inv. 382, fol. 24, reg. 118), van 1433 juli 1 (ND I inv. 1372, bl. 26, reg. 1317 = B inv. 382, fol. 21, reg. 119) en van 1433 juli 4 (ND I inv. 1372, bl. 27, reg. 1318; vergelijk aantekening in B inv. 382, fol. 21, reg. 119).

1446 september 9

Jan van Nassau, heer van Breda, oorkondt dat hij gevolg gevend aan het voornemen van wijlen zijn moeder gravin Johanna, een kapelanie sticht ter ere van H. Wendelinus in de kapel van die heilige.

oorspronkelijk: niet voorhanden (A).

afschrift: GA Breda, Archief van het Begijnhof, inv.nr. 106 (16e eeuw; afschrift geautoriseerd door G. van der Warck ten behoeve van Franciscus Ypelaer, kapelaan te Breda) (C).

regest: J. M. F. IJsseling, Inventaris van het Archief van het Begijnhof te Breda, Breda 1966, nr. 138.

druk: G. C. A. Juten, De collegiale kerk van O.-L.-Vrouw te Breda, in: Analectes pour servir à l'histoire écclesiastique de la Belgique, série III, 8 (1912), 141-144 (naar C).

opmerking: Overgeleverd via een niet bewaard gebleven transumpt (B) afgegeven door deken en kapittel van Breda d.d. 1474 februari 26 (zie IJsseling, regest 166 en gedrukt bij Juten, pag. 144 - 145).

Universis et singulis Christi fidelibus presentia visuris et audituris
Johannes comes de Nassou, de Vyanden et de Dyetze, dominus temporalis opidi et territorii de Breda, salutem in Domino sempiternam.
Notum facimus quod, cum alias bone memorie comittissa Johanna, mater nostra dilecta, zelo succensa devotionis certam capellaniam perpetuam sub titulo et ad honorem gloriosi confessoris sancti Wendelini in capella et ad altare eiusdem sancti Wendelini infra predictum opidum nostrum de Breda, Leodiensis diocesis situatum, fundare et dotare sub certis modis et formis proposuerat et in animo conceperat, Altissimoque disponente,
priusquam de rectore futuro eiusdem capellanie ceterisque rebus ad fundacionem et dotacionem huiusmodi necessariis et requisitis ordinasset, ex hac luce migravit, cuius anima in eterna pace requiescat nos volentes et tota mente desiderantes huiusmodi tam pium et salubre prefate matris nostre propositum prosequi, perficere et ad debitum effectum perducere, cum consensu et auctoritate devotorum nostrorum decani et capituli ecclesie nostre collegiate Beate Marie Virginis in opido nostro predicto disponimus et ordinamus ac quantum in nobis est, ad perpetuam rei memoriam fundamus et dotamus capellaniam perpetuam a nostra carissima matre superius conceptam bonaque inferius nominata ad eandem capellaniam pro futuri rectoris sustentacione assignamus et ammortisamus sub modo et forma infrascriptis, reservantes nobis et successoribus nostris dominis seu dominabus predicti oppidi de Breda plenum et perpetuum ius eandem capellaniam, quotiens ipsam ex quacumque causa vacare contigerit conferendi personis idoneis, easdem personas dictis decano et capitulo presentandi et investiendi, sub quorum decani et capituli iurisdictione iidem dicte capellanie rectores erunt ad instar aliorum capellanorum sub eorum protectione existentium eisdem decano et capitulo tanquam eorum vero ordinario et archidiacono iuramentum in capellanorum receptione seu admissione fieri solitum prestabunt horasque omnes canonicas, sicut ceteri capellani tenentur iuxta dicti collegii nostri fundacionem seu erectionem, frequentabunt et cantabunt nisi in tempore quo circa suas missas celebrandas aut alias in nostro vel successorum nostrorum predictorum

servicio eorum statui aut ordini non adverso vel disconvenienti dumtaxat legitime fuerint prepediti.
Preterea nominamus pro primo rectore capellanie predicte dominum Johannem Zuetinck presbiterum dicte diocesis, cui simpliciter et pure propter Deum pro hac vice eandem capellaniam conferimus et sibi providemus de eadem cum suis iuribus et pertinentiis universis rogantes et requirentes prelibatos dominos decanum et capitulum quatenus ipsum dominum Johannem primo per nos nominatum mediantibus condicionibus superius et infra conscriptis ad eandem capellaniam admittere et rectorem in eadem cum solempnatibus debitis et consuetis instituere et recipere dignentur et velint iuribus et consuetudinibus matricis nostre ecclesie ac decani et capituli predictorum semper salvis.
Cuiquidem domino Johanni et suis successoribus dicte capellanie rectoribus inter membra presentis fundacionis adicimus et imponimus onus omnibus et singulis diebus ad et supra dictum altare sancti Wendelini per se vel dum occupati fuerint, per alium celebrandi missam cotidianam quam dum nobis vel nostris successoribus antedictis audire placuerit ipsisque capellanis hoc nostri ex parte insinuatum aut alias notum fuerit iidem capellani astricti erunt et tenebuntur nostrum vel eorumdem successorum nostrorum adventum expectare et dictam missam in nostra vel eorum presentia celebrare.
Insuper, ut predicti divini officii cotidiana celebracio modo prescripto efficaciter et debite adimpleatur nos comes antedictus volumus, ordinamus et huic fundacioni invertimus, si contigerit quod absit aliquam missam per rectoris negligenciam aut alias omitti quod tunc ipse rector pro qualiter sic omissa perdet et amittet duos denarios argenteos dictos vulgariter *stuvers* monete ducis Brabancie, capiendos de et ex promptioribus fructibus capellanie predicte quorum denariorum unus ad aliam missam sequenti die ex dispositione decani et capituli predictorum recuperandam, alter vero ad fabricam seu thesauriam eiusdem capittuli applicabuntur, salvo tamen et cum ea moderatione quod in nostra vel successorum nostrorum predictorum absentia ab opido nostro predicto idem rector dicte capellanie poterit eique licebit si voluerit uno die in qualiter ebdomada huiusmodi nostre absentie vacare, supersedere et relaxari ab onere celebracionis huiusmodi, dummodo tamen et inquantum rectores aliarum capellaniarum, videlicet sanctorum Georgii ac Anthonii et Sebastiani, in predicta capella fundatarum eodum vacacionis die ambo celebraverint seu celebrari fecerint, alioquin ipse relaxacione huiusmodi absque incursu dampni prescripti non gaudebit.

Preterea pro sustentacione rectoris dicte capellanie semper pro tempore existentis eandem capellaniam stabili et perpetuo munere dotamus dantes, assignantes et ammortisantes ad capellaniam huiusmodi redditus hereditarios infrascriptos:
Primo videlicet viginti quinque florenos Renenses annui et hereditarii redditus ad et supra dominium de Donghen, cuius Rodolphus de Daelhem modernus dominus et possessor existit;
item quatuor florenos Arnoldi ducis Geldrie aureos annui etiam et perpetui redditus ad et supra quatuor bonaria partim terre arabilis et partim pascui parum plus vel minus Cornelii Huyghensone dicti sita in parochia de Heyden ad locum nuncupatum *op Wagenberch* iuxta tenorem litterarum scabinalium inde confectarum;
item duos florenos Arnoldi ducis predicti aureos annui eciam et hereditarii redditus solvendos annuatim in festo sancti Martini hiemalis ad circiter unum bonarium terre parum plus vel minus Adriani Hugensoen de Vlassele, situm in loco dicti Wagenberge iuxta hereditatem Johannis Aertssone, versus partem meridionalem et iuxta hereditatem Theoderici Huge Diericx sone versus plagam orientalem, pro quibusquidem duobus florenis hereditariis dimidium bonarium terre alluvialis nominate

Ryethol paulo plus vel minus iacentis iuxta hereditatem Petri Daemssoen ex una parte versus orientem et hereditatem predicti Adriani Hugensoen ex alia parte versus occidentem titulo compignoris existit obligatum.
Item decem et octo mensuras dictas *loepen* siliginis annui et hereditarii pactus seu redditus ad et supra duas mensuras terre dictas *hoeven* cum edificiis inibi existentibus et constructis quondam Walteri Sprenger, nunc Walteri Hulshout sitis in parochia de Donghen, prout in litteris scabinalibus desuper confectis lucide continetur.
Item duodecim consimiles mensuras *lopen* nuncupatas siliginis annui eciam et hereditarii pactus quarum solucio annuatim cedit in festo Purificacionis beate Marie Virginis de et ex decem et novem cum dimidio bonariis terre parum plus vel minus olim eciam predicti Walteri Sprengher, nunc vero dicti Lamberti sitis in dicta parochia de Donghen et ex tribus quartis partibus unius dimidii bonarii terre in eadem parochia situatis.
Item assignamus adhuc et ammortisamus ad eandem capellaniam septem cum dimidia mensuras dictas *lopen* siliginis annui et hereditarii pactus ad et supra certam hereditatem et terram Johannis Tijmmerman in dicta parochia de Donghen situatam, et sex firtellas siliginis consimilis pactionis ad et supra certam hereditatem liberorum cuiusdam dicti Cort Meeus in parochia de Bavel situatam.
Et quia nos Johannes comes antedictus fundacionem et dotationem ceterasque res prescriptas ex vetustate temporum non absumi sed manifestis scripturarum testimoniis recentes et firmas persistere volumus, idcirco presentes litteras patentes desuper iussimus fieri et sigilli nostri appensione fideliter roborari.
Datum anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo sexto, mensis septembris die nona.

1446 september 9

Notaris Hendrik van Nieuwenhuizen instrumenteert dat Jan van Nassau, heer van Breda volgens de wens van zijn overleden moeder gravin Johanna een kapelanie heeft gesticht in de kapel van H. Wendelinus.

oorspronkelijk: ARA, Nassause Domeinraad I, inv.nr. 1370.

afschrift: geen.

regest: S. W. A. Drossaers, Het Archief van den Nassauschen Domeinraad, Eerste Deel: Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581, Regestenlijst II, 's-Gravenhage 1948, regest 1530.

druk: geen.

In nomine sancte et individue Trinitatis Patris et Filii et Spiritus Sanctis, Amen. Universis et singulis Christifidelibus presentes litteras visuris et audituris decanus et capitulum collegiate ecclesie Beate Marie in Breda, Leodiensis dyocesis cum agnicione veritatis subscriptorum in altissimo gloriose virginis Marie patrone nostre ecclesie filio salutem et presentibus fidem adhibere indubiam universitati vestre cupimus fore notum ex anno, indictione, mense, die, hora et pontificatu infrascriptis in nostrorum decani et capituli predictorum notariique publici et testium infrascriptorum presentia personaliter comparuit nobilis et illustris Johannes comes de Nassouw, de Dietze et Vyanden, dominus temporalis dominii de Breda, Leodiensis dyocesis, publice protestando:
exponens ex alias recolende memorie nobilis et illustris comitissa Johanna eiusdem exponentis mater et genetrix zelo succensa devocionis certam capellaniam in opido de Breda dicte Leodiensis dyocesis, in capella Sancti Wendelini confessoris et sub tytulo eiusdem sancti fundare et dotare ac bona hereditaria ad dotandum capellaniam antetactam sub certis modis et oneribus futuro rectori incumbentibus conferre et ammortizare proposuisset singulis ad premissa necessariis impetratis tandem Altissimo disponente antequam de futuro rectore dicte capellanie et ceteris ad fundacionem ipsam necessariis disposuisset, ab hoc seculo migrasset cuius anima cum eodem Altissimo requiescat,
volens igitur ipse exponens ut asseruit pium sue matris propositum perficere et ad effectum deducere unacum consensu nostrorum decani et capituli predictorum ordinavit, disposuit ac quantum in ipso fuit et est, fundavit et dotavit capellaniam antedictam bonaque infrascripta ad ipsam capellaniam pro futuri rectoris sustentatione perpetue assignavit et ammortizavit sub modo et forma infrascriptis, reservans sibi et suis successoribus dominis temporalibus dominii de Breda perpetuum collacionem conferendi capellaniam prelibatam totiens quotiens ipsam vacare contigerit personis ydoneis in sacerdotem promotis aut infra annum post collationem ipsis factam in sacerdotem promovendis presentansque nobis decano et capitulo antetactis per nos investientes sub nostris iurisdictione et cohertione existere debentes ad instar aliorum capellanorum nostre ecclesie,
nominans pro primo rectore capellanie antetacte dominum Johannem Walteri presbiterem, cui simpliciter et pure propter Deum pro hac prima vice capellaniam antefatam contulit et sibi de eadem providit quem etiam nobis ad instituendum et investiendum eundem in capellaniam predictam personaliter et viva voce presentavit rogans nos decanum et capitulum predictos et in domino exhortans quatenus ipsum dominum Johannem in primum rectorem capellanie predicte admittere et

rectorum in eadem adhibitis solempnitatibus in talibus fieri solitis et consuetis instituere dignaremur iuribus et consuetudinibus matricis ecclesie et capituli nostri predictorum in omnibus semper salvis.
Voluitque insuper prefatus exponens et fundator quod quivis futurus rector capellanie predicte singulis tenebitur diebus in et super summum altare constructum in capella Sancti Wendelini supra quod capellania antefata fundata existit per se vel alium celebrare et horam celebrationem huiusmodi misse fundatori predicto et suis successoribus intimate ipsamque celebrationem misse usque ad adventum fundatoris et suorum successorum si ipsam audire voluerint differre.
Voluit eciam fundator predictus quod quivis futurus rector capellanie predicte sic ordinet quod nulla missa omittatur de predictis missis diatim in dicto altari celebrandis, exquod si contingeret aliquam missam per negligentiam rectoris omitti tunc rector protunc existens pro qualibet missa ommissa perdet et amittet unum grossum veterem de fructibus promptioribus capellanie predicte in augmentum eiusdem capellanie in perpetuos redditus convertendum et ne tam pium tam sanctum et tam salubre opus ab hoste humani generis felicibus actibus invidentis impediatur sed ut Deo favente qui salutem procurat animarum dirigatur et ad finem debitum perducator exhortatus fuit sepedictus fundator nos decanum et capitulum predictos ad quos rectoris capellanie predicte admissio et institutio spectat et pertinet quatenus ad premissa omnia et singula nostros consensum pariter et assensum adhibere ac bona et redditus per ipsum fundatorem pro fundatione capellanie predicte data et assignata ac datos et assignatos unacum ipso ammortizare vellemus et dignaremur.

Nos igitur decanus et capitulum predicti considerantes quod iusta petentibus non sit denegandus assensus premissis omnibus et singulis ad divinum cultum tendentibus nostrum consensum pariter et assensum libenti animo impertimur premissaque omnia et singula quantum in nobis est et ad nos de iure vel consuetudine spectare et pertinere dinoscitur laudantes ratificantes et approbantes bonaque eciam et redditus per prelibatum fundatorem ad premissa data et datos unacum eodem fundatore ammortizantes et capellaniam antedictam erigentes.
In quorum premissorum omnium et singulorum fidem et testimonium ac perpetue firmitatis robur et munimen presentes litteras per dominum Henricum de Novadomo, notarium et scribam nostrum iuratum confectas subscriptas et signatas sigilli capituli nostri predicti appensione duximus muniendas, sub anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo sexto, indictione nona, mensis septembris, die nona, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Eugenii divina providentia pape quarti anno decimo sexto, presentibus in domo capitulari ecclesie nostre predicte dominis Johanne Caem, Johanne Piper, Johanne Slachregen, presbiteris capellanis ecclesie nostre antetacte, Petro Reyneri, virgifero capituli nostri predicti, et Johanne Jegher, layco, testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis.

Sequitur specificatio seu declaratio bonorum cum quibus dicta capellania fundata et dotata existit:
In primis fundator predictus dedit et assignavit ad dictam capellaniam annuum et hereditarium redditum quinquaginta florenorum Arnoldi (decem stuferis bonis pro quolibet floreno computatis) facientis in florenis Renensis (decem et novem stuferis pro quolibet floreno Renense computatis) vigintisex florenos Renenses et sex stuferos quosquid quinquaginta florenos Arnoldi ad ipsum fundatorem devolutos et ad prefatam capellaniam datos et assignatos Wilhelmus quondam de Donghen in suo testamento quod condidit, legavit et reliquit domicelle Wouenberch.
Item dedit et assignavit ad dictam capellaniam super diversis contrapignoribus in villa de Donghen consistis tria sextaria et dimidium lopinum siliginis perpetui pactus

(quolibet sextario pro quinque florenis Arnoldi taxato) facientis septem florenos Renenses et decem et septem stuferos perpetuos, medio cum lopino siliginis antetacto in calculo seu taxacione huiusmodi excluso et non computato.
Item assignavit ad dictam capellaniam ad et supra bona Egidii Tsiegers in villa de Alphen in loco dicto *Vijfhuysen* situata unum sextarium siliginis perpetui pactus taxatum ad duos florenos Renenses et duodecim stuferos perpetuos quioquio sextarium siliginis percipere et levare consueverant annuatim Johannes Wesekaert.
Item assignavit ad dictam capellaniam duos florenos Arnoldi perpetuos quos hereditarie exsolvit Cornelius Theoderici in Zonzeel taxatos ad unum florenum Renensem et unum stuferum hereditarie.
Item assignavit ad dictam capellaniam quatuor florenos Arnoldi hereditarie quos exsolvit annuatim in Zonzeel Jacobus filius Johannis Arnoldi Wonnen taxatos ad duos florenos Renenses et duos stuferos hereditarie.

[Notarisprotocol]

AANTEKENINGEN

1 *Geschiedenis van Breda I: De Middeleeuwen*, Tilburg 1952 (herdruk Schiedam 1976), (hierna: *Geschiedenis Breda*), 144, 145, 277-278. J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda* (De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst I-1), Utrecht 1912 (herdruk Arnhem 1973), (hierna: Kalf, *Monumenten*), 123-128.

2 Th. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda*, 's-Gravenhage 1744 (herdruk Den Haag 1963), (hierna: Van Goor, *Beschrijving*), 91.

3 P. Scherft, „Van Wendelinuskapel tot Waalse Kerk", in: *Jaarboek Oranjeboom* VI (1953), 60 - 99 (hierna: Scherft, *Wendelinuskapel)*, vooral 60 - 63, alwaar men ook verwijzingen vindt naar oudere literatuur. F. A. Brekelmans, „De stedelijke ontwikkeling van Breda", in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* LXVIII (1969), 51 vermeldt een datering tussen 1400 en 1440. Vergelijk ook zijn Voorwoord bij de herdruk van *Geschiedenis Breda* I. Inmiddels op basis van een concept van dit artikel: J. M. F. IJsseling, „St. Wendelinuskapel - Begijnenkerk - Waalse kerk" (voordracht, gehouden op de jaarvergadering van De Oranjeboom, 16 april 1983), in: *Engelbrecht van Nassau* II (1983), nr 3, 16 - 22, vooral 16 - 19.

4 Veel van de geciteerde bronnen bevinden zich in: Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Archief van de Nassause Domeinraad tot 1581; inventaris: S. W. A. Drossaers, *Het Archief van den Nassauschen Domeinraad, Eerste Deel: Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581*, 's-Gravenhage 1948 - 1949 (hierna: Drossaers, *Domeinraad).*
Gemeentearchief te Breda, Archief van het Begijnhof; inventaris: J. M. F. IJsseling, *Inventaris van het archief van het Begijnhof te Breda*, Breda 1966 (hierna: IJsseling, *Begijnhof).*
Kloosterarchief Catharinadal te Oosterhout; inventaris: manuscript ter plaatse. Overzicht van oorkonden: A. Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda - Oosterhout*, in: *Analecta Praemonstratensia* IV (1928) — VII (1931), ook afzonderlijk verschenen Tongerloo z.j. (hierna: Erens, *Catharinadal*).

5 *Lexikon für Theologie und Kirche*, Band 10, Freiburg 1965, kolom 1041. *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen 1962[3], Band VI, kolom 1635. H. L. Keller, *Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten*, Stuttgart 1975[4], 507 - 508.

6 Scherft, *Wendelinuskapel*, 61 - 62.

7 A. Selzer, *St Wendelin. Leben und Verehrung eines alemannisch-fränkischen Volks-heiligen*, Mödlingen 1962[2] (hierna: Selzer, *Wendelin*), vooral 339 - 343. Pag. 328 ziet hij handel en verkeer als de belangrijkste factoren achter de verbreiding in de Nederlanden! Vergelijk recensie van M. Coens, in: *Analecta Bollandiana* LXXXI (1963), 476 - 477.

8 Selzer, *Wendelin*, 261 - 322.

9 Vergelijk M. Zender, *Räume und Schichte mittelalterlichen Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde. Die Heiligen des mittleren Maaslandes und der Rheinlande in Kultgeschichte und Kultverbreitung*, Düsseldorf 1973[2], 13 - 22 en H. J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen 1958, 1 - 23.

10 Selzer, *Wendelin*, 321. Sporen van een Wendelinusverering te Millingen, Utrecht en Roermond (ibidem, 329, noot 37 en 39) zijn ofwel recent ofwel ongedateerd. De feestdag van Wendelinus, 20 oktober, wordt in geen enkel overgeleverd Bredaas necrologium vermeld. Een Wendelinuskerk te Brussel (F. Gooskens, „De

kanunniken verbonden aan de collegiale kerk te Breda (1303 - 1504)", in: *Jaarboek Oranjeboom* XXXIV (1981), 31) heeft niet bestaan.

11 Scherft, *Wendelinuskapel,* 62. Selzer, *Wendelin* geeft overigens weinig informatie over dit aspect. Tegen het einde van de 15e eeuw was Wendelinus zelfs tot in de hoogste kringen doorgedrongen; vergelijk A. Selzer, „St Wendelin, einer der Heiligen aus der Sipp-, Mag- und Schwägerschaft des Kaisers Maximilians I.", in: *Saarbrücker Hefte* XIV (1962), 64 - 68.

12 Zie kaart 1: nr. 1 - 12.

13 Zie kaart 1: nr. 13 - 26. Mogelijk opent de Bredase kapel zelfs de 15e eeuwse reeks (zie pag. 4).

14 Parochiekerken zijn slechts die te Sankt Wendel en Oberehe. Antonius treft men aan te Kell, Oberesch en Lorch; Sebastianus te Eppertshausen en Immerath; Rochus alleen in Immerath.

15 De oudste afbeelding vormt de titelpagina van A. Santvoort, *Bredasche Almanac en Chronijc,* [Breda 1664]; de 18e eeuwse etsen maken een geïdealiseerde indruk: Franc Ertinger (ca. 1700): Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit te Leiden, Collectie Bodel - Nijenhuis, portefeuille 322 N 338, en B. F. Immink in: Van Goor, *Beschrijving,* tegenover pag. 78 = Th. M. Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda. Aanteekeningen betreffende het voormalig Prinsenhof te Breda,* Schiedam 1903 (hierna: Roest van Limburg, *Kasteel*), 19; een detail hiervan, dat juist Wendelinus geeft, in: *Geschiedenis Breda* I, afb. 22 (met onjuist onderschrift). De huidige beeldengroep is gerestaureerd in 1860 door architekt P. Cuypers. Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam, Collectie P. Cuypers, map 95 en correspondentiemap 596 bevat geen *naauwkeurige teekening,* slechts gegevens over de nieuw te maken toestand. Vergelijk het enthousiaste onthaal door K. Z., „Herstelling van het grafmonument der graven Engelbrecht I en Jan van Nassau te Breda", in: *Algemeene Konst- en Letterbode* 72 nr. 7 (1860) 361. Afgebeeld in: J. J. van Ysendijck, *Documents classés de l'art dans les Pays-Bas du Xe au XVIIIe siècle,* Bruxelles 1880-1889, afb. 3 = *Geschiedenis Breda,* I afb. 21. Kalf, *Monumenten,* 102 - 104.

16 Kalf, *Monumenten,* 103 is de eerste die op het juiste spoor zat. H. L. Keller, *Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten,* Stuttgart 1979[4], 529. Selzer, *Wendelin,* 360 - 362.

17 Bijlage IIa en IIb, pag. 22 en 25. Het testament van Johanna van Polanen is tot op heden onbekend.

18 Bijlage I; zie pag. 8.

19 Zie pag. 13.

20 H. P. H. Jansen, De Bredase Nassaus, in: C. A. Tamse (ed.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis,* Alphen aan den Rijn 1979, 13 - 44 en 404 - 407. F. A. Holleman, *Neerland's Vorstenhuis en de Groote Kerk te Breda,* Zutphen 1966[2], 6 - 8 en uitvoerige noten 8 - 9.

21 A. W. E. Dek, *Genealogie van het vorstenhuis Nassau,* Zaltbommel 1970, 67-69.

22 Th. M. Roest van Limburg, „De Stamvader der Nederlandsche Nassau's. Ter gelegenheid van de onthulling van het Nassau-monument te Breda, 3 juli 1905", in: *Tijdspiegel* 1905 II, 241-259, ook afzonderlijk verschenen z.p. 1905, vooral 19 met verwijzing naar Edmund de Dynther, *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum* (ed. P. F. X. de Ram), Bruxelles 1854 - 1857.

23 Drossaers, *Domeinraad,* inv.nr. 1291, reg. 751 (1382 juli 30) en reg. 752 (1382 juli 30): schuldverklaring van de kant van de familie Salm aan Jan van Polanen betreffende 4500 gulden als huwelijksgift van de oudste dochter van Johan van

Salm en Philippa van Valkenburg. Vergelijk ibidem, reg. 887 (1401 maart 9) en reg. 978 (1410 november 30).
Gemeentearchief Breda (hierna: GAB), Collectie Havermans, supplement nr. 514, pag. 13: *Copie van een vidimus van den testamente her Jannen van Polanen her was van Breda anno 1394 gequoteert nr 39 10 dagen in oogstmaent: onsen willen is dat onse lieve gesellinne vrouw Odilie alle alsulck cleijnoot als sij an ons brachte etc; dat sij behouden sal haer leefdage onse wooninge beneden in die stadt metten inhave daer in, indien sij sonder man blijft en niet langer....* F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandsche recht, Derde Reeks, nr 17), Utrecht 1956 - 1972 (hierna: Cerutti, *Rechtsbronnen*) Deel II, pag. 570 noot 1. Drossaers, *Domeinraad,* reg. 799 = F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland,* Leyden 1753 - 1756, deel III, pag. 564 (1390 mei 13): overdracht van haar douarie. GAB Archief H. Geest, Cijnsregister, fol. 20v: secundair *Jan Necker op sijn huysinghe drie schelling groten tsiaers van Korstijn Denijs weghen; hieraf is eenen goeden brief* (Lettre L); *verschijnt tsente Mertens misse van der joffrouwen weghen van Salem.*

24 Drossaers, *Domeinraad,* inv.nr 1289, reg. 828 (1394 oktober 22), reg. 840 (1395 augustus 24), reg. 843 (ca. 1395 november 7), reg. 844 (1395 november ca. 15), reg. 845 (1395 november 20); ibidem, inv.nr 1290, reg. 884 (1400 oktober 1) betreffende conflicten met de Polanens. Vergelijk nog ibidem, inv.nr 1307, reg. 1508 (1445 augustus 23) en 1332, reg. 1866 (1463 oktober 27): schuldbekentenissen op naam van Odilia.

25 I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland,* Arnhem 1830 - 1862, 's-Gravenhage 1875, deel III nr 242 (1401 juli 1): Odilia bekrachtigt de voorwaarden waarop haar broer de heerlijkheid Borne c.a. aan de hertog van Gelre verkocht heeft. Vergelijk ibidem nr 232 (1400 december 8): Jan van Salm verkoopt aan de hertog van Gelre de heerlijkheden Borne, Sittard en Susteren.

26 C. Hermans, *Verzameling van Charters en geschiedkundige bescheiden betrekkelijk het Land van Ravestein,* 's-Hertogenbosch 1850, 594, nr 43e (1422 augustus 15).

27 Zie voor de Obersalmse tak: F. baron Freytag von Loringhoven, *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten* III, Marburg 1958[2], Tafel 134: Die Grafen von Salm; A. M. Stokvis, *Manuel d'histoire de généalogie et de chronologie de tous les états du globe, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours* III, Leiden 1890 - 1893, 375 en tableau généalogique nr 151. A. Fahne, *Geschichte der Grafen jetzigen Fürsten zu Salm-Reifferscheid, sowie ihrer Länder und Sitze nebst Genealogie derjenigen Familien aus dener sie ihre Frauen genommen,* Köln 1858 - 1866, Band I, Tafel L, 56. M. Parisse, *Noblesse et chevalerie en Lorraine médiévale,* thèse Nancy 1976 (inmiddels in druk: Nancy 1982). Deze werken geven over het algemeen slechts de mannelijke familieleden. Odilia is identiek met „Margareta", welke fout op Fahne teruggaat. De hierna te noemen twee andere vrouwen worden nergens vermeld. Zie voor de vooraanstaande rol van de graven van Salm in de Brabantse politiek: A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355 - 1430),* volume II, Bruxelles 1975, 730 (nr 222 - 223).

28 Van Goor, *Beschrijving,* 363 noemt haar „Justina Sophia". L. Merkelbach van Enkhuizen, „Heerlijkheid, Heeren en Heerlijk huis van Dongen", in: *Jaarboek Oranjeboom* II (1949), 98 - 108. A. W. E. Dek, „Bijdrage tot de genealogie van het geslacht Van Arkel", in: *Maandblad De Nederlandse Leeuw* LXXXIII

(1966), kol. 388-402. J. C. Maris van Sandelingenambacht, „Historie van het Arkel-wapen a° 1621 van Christoffel Peter Cornelisz van Ghilse, vergezeld van allerhande commentaar", in: *ibidem* LXXXVIII (1971), kol. 137-146.

29 Erens, *Catharinadal*, nr 353 (1443 januari 29) met een ongedateerde aangehechte aantekening. Erens (zie index sub voce) noemt haar ten onrechte priorin, hetgeen ook proost Vande Malen (1676 - 1701) in zijn *Memoriale*, pag. 59 onderaan in de marge, stelt. Op basis van de bronnen kan dit niet steunen: Kloosterarchief Catharinadal, *Necrologium van 1761*, pag. 282 op 21 september: (zonder jaartal) . . . *et Mechtildis de Zalmen quae legavit nobis septem solidos grossos pagamenti et unum florenum annuatim.* Als haar memoriedag in de Grote Kerk te Breda geldt 22 september; Necrologium van O.L.V. Kerk te Breda, in: C. P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, III 1e stuk, Den Haag 1743 (hierna: *Necrologium Breda*), 400. Zij was getuige bij de doop van Adriana, dochter van Jan van Nassau op 7 februari 1449; Vetus Chronicon Belgicum in: A. Matheus, *Veteris Aevi Analecta I*, Utrecht 1738[2], 56. Willem van Dongen preciseert in zijn testament (Drossaers, *Domeinraad*, inv.nr 499, reg. 1375) (1438 juni 26) de familierelatie tot haar niet: *item beset hij joncfrou Mechtelt van Salmen sijn beste bedde dat hij in sijn huys heeft mit alle sijnre toebehoirten.*

30 Kalf, *Monumenten*, 101-102; *Necrologium Breda*, 375 - 376.

31 Zie Bijlage I, pag. 19.

32 Selzer, *Wendelin*, 261-322, geeft voor het eerder beschreven gebied slechts Wendelinusbroederschappen te Sankt Martin (Kreis Landau-Mainz) in 1295 en te Diebling (Kreis Forbach) in 1423.

33 Zie bijlage I, p. 20 en 25; Bijlagen IIa en b, p. 23 en 25.

34 Zie Bijlage I, p. 20.

35 Zie Bijlagen IIa en b, p. 22 en 25. G. C. A. Juten, *Cartularium van het Begijnhof te Breda*, ['s-Hertogenbosch 1910] (hierna: Juten, *Cartularium*), xxxiv.

36 Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage, Oud Dillenburgse Linie (Oude Inventarissen II) nr 169 (1442 april 24): *Item besetten wij ende gheeven tot eenre capelrien inden godshuyse ende kercken van Sinte Wandelijn sessehondert Rijnscher gulden eens renten mede te coepen tot dier capelrien behoef gemortificeert te sijn ende den dwanck van versumenissen van dier missen dat stellen wij ende setten ten wille ende ordinantien onser liever ghesellinnen; . . . item besetten wij alle onse sijden cleede ende dier ghelijcke in onsen testamenteurs handen tot ornamenten af te maken in onsen capitule van Breda ende tSinte Wandelijns ende onser missen inder kercken van Breda.*

37 Drossaers, *Domeinraad*, reg. 1141 = IJsseling, *Begijnhof*, reg. 98 (1421 juni 24): de heer van Dongen verkoopt aan GvG een erfpacht van 17 lopen rogge te Dongen; Erens, *Catharinadal*, reg. 255 (1422 maart 2): bezit op het Gasthuiseinde; Drossaers, *Domeinraad*, reg. 1273 = IJsseling, *Begijnhof*, reg. 114 (1430 april 30): Margriet Vispaerts, vrouw van GvG heeft overgedragen aan Hendrik Jansz van Haenbergen 1½ bunder beemd in de Crochte te Breda; Erens, *Catharinadal*, reg. 291 (1428 october 12) bezit te Emelenberg te Breda; Drossaers, *Domeinraad*, reg. 1292 = IJsseling, *Begijnhof*, reg. 115 (1431 april 23): Lijsbet Jan Cuylitsdochter en haar man Gerit Zeemaert verkopen aan GvG een erfcijns van 16 groten te Breda; Drossaers, *Domeinraad*, reg. 1316 (vergelijk IJsseling, *Begijnhof*, reg. 118 aantekening) (1433 juni 2): Roelant Gerijt Kovensz draagt over aan GvG enkele stukken land te Rijen; Drossaers, *Domeinraad*, reg. 1318 (vergelijk IJsseling, *Begijnhof*, reg. 119 aantekening) (1433 juli 4): Roelof Gerit Kovensz draagt over aan GvG een erfpacht van een veertel rogge te Gilze; Drossaers, *Domeinraad*, reg. 1353 (vergelijk IJsseling, *Begijnhof*, reg. 123 aantekening) (1436 mei 2): Simon Petersz draagt over aan GvG 2½ bunder land

te Dongen; Drossaers, *Domeinraad*, reg. 1365 = IJsseling, *Begijnhof*, reg. 125 (1437 december 7): Michiel Peter Billensz verkoopt aan GvG een erfcijns van 10 gulden te Terheijden; Drossaers, *Domeinraad*, reg. 1407 = IJsseling, *Begijnhof*, reg. 128 (1439 augustus 28): Kathelijn Mercelis Brandeborchsdochter, weduwe van Sebrecht Simonsz uten Berge, verkoopt aan GvG een erfcijns van 11 gulden te Terheijden. Een *Gherijt van Ghilse* wonend *Buyten der Gasthuyspoerten* wordt in de oudste cijnslijst van het Begijnhof (1396/1408) (IJsseling, *Begijnhof*, pag. 181, nr 104), secundair vermeld, maar gezien de datering kan deze niet zonder meer identiek zijn met de hier bedoelde persoon.

38 Erens, *Catharinadal*, reg. 328 (1435 januari 12) en reg. 345 (1439 augustus 7). Mechtelt van Salm koopt in 1443 januari 29 (Erens, *Catharinadal*, reg. 353) een erfrente van één gulden van Jan Woutersz van Gilze op het Gasthuiseinde. Deze mag wel als een familielid van Gerard van Gilze beschouwd worden.

39 Zie pag. 9-10; zie noot 37 onder 1421 juni 24.

40 Drossaers, *Domeinraad*, inv.nr 1371, reg. 1365 (1448 december 17): Jan van Nassau presenteert Cornelis Betten na de dood van Laurens Waltersz van den Arendt (= Aerde); ibidem, inv.nr 1372, fol. 6v: Bij testament schenkt de rector van het Antoniusaltaar, Johan van Buerstede, die op 12 september 1500 overleed, een rente van 2 lopen rogge aan dit altaar; ibidem, inv.nr 1372, fol. 1r: 1535 oktober 16, aanstelling van Peter Philips Heeren. Juten, *Cartularium*, xxxiii, die het altaar ten onrechte in de Begijnhofkapel situeert.

41 In 1494 was mr Johan z.v. Jacob Bartholomeus rector (Drossaers, *Domeinraad*, inv.nr 253, reg. 2249 (1494 november 12). Juten, *Cartularium*, xxxiv - xxxv.

42 Zie Bijlage II a. Juten, *Cartularium*, xxxiv. Een later bijgekomen rente ten laste van de stad geeft GAB H. (= I. H. Hingman, *Inventaris van het archief der stad Breda loopende tot 10 december 1813*, Breda 1884) 1514 (stadsrekening van het jaar 1503), fol. 165r: *Item betailt den rector van Sent Jorijs autair in Sente Weijndelins capelle die hij jairlicx heffende es opt voirg. erve* (= *Nyeuw Terhuys* op de Grote Markt) *ende verschenen Johannis midzomer 4 gouden gulden = 5 rijnsgulden.* In 1500 (zie ibidem, fol. 74) blijkt Jan van Rijsbergen deze rector te zijn.

43

altaar	geld	rogge
Wendelinus	25 rgld. 6 Arnh. gld.	61½ lopen (= ca. 9½ rgld.)
Joris	29 rgld. 9 stuivers	64½ lopen (= ca. 10 rgld.)
Antonius	21 Arnh. gld. 1 rgld. 48 sol. groten 16 oude groten	93 lopen (= ca. 14 rgld.)

Zie voor omrekeningen van guldens en lopen rogge Bijlage II b. Vergelijk Juten, *Cartularium*, xxxiii - xxxv.

44 Drossaers, *Domeinraad*, inv.nr 499, reg. 1375 = Cerutti, *Rechtsbronnen* II reg. 457: *Item* [*beset hij*] *sijnre suster van Wouwenberghe wt sinen vercregenen goeden die hij vercreghen heeft sijnt der dood sijns vaders vijftich Arnoldus gulden tsiaers . . . ; item der capellen Sinte Wendelijns twe lopen rogs erfelic.*

45 Cerutti, *Rechtsbronnen* II 378 (1424 mei 3); ibidem II 785, pag. 593-594 (1474 juli 15); ibidem II 782 = *Jaarboek Oranjeboom* II (1949), 123-124. Drossaers,

Domeinraad, inv.nr 499, reg. 1375 (1438 juni 26): *in castro de Breda in quadam camera eiusdem castri*; ibidem, inv.nr 574, reg. 1386 (1438 december 2).

46 F. A. Brekelmans, „De middeleeuwse omwalling van Breda", in: *Jaarboek Oranjeboom* XXX (1977), 1 - 26. Archeologische Werkgroep te Breda, tekening van opgegraven stadstoren in het stadspark Valkenberg, die op ongeveer 25 meter westelijk in het verlengde van de oorspronkelijke noordelijke kavelgrens van het Begijnhof ligt.

47 Ik baseer mij op de aantekeningen van wijlen J. J. Paquay te Breda (map Kasteelplein-Catharinastraat-noord) ontleend aan GAB, Rechterlijk Archief (R 415 e.v.): Bredase schepenprotocollen vanaf 1499. Voor de 15e eeuw heeft men slechts de beschikking over enkele cijnsregisters en oorkonden.

48 Kalf, *Monumenten,* 31; Roest van Limburg, *Kasteel,* 46.

49 GAB, R 419, fol. 19-19v (1511 april 24): . . . *streckende achterwairt aen der Baghinen grecht.* Vergelijk IJsseling, Begijnhof, inv.nr 354, fol. b (1427): *graft tieghen der Beghinenpoort over.*

50 Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage, Archief van Philips-Willem, V (1508 januari 15): *de steghe die gelegen is bij Sinte Wendelijns capelle.*

51 Roest van Limburg, *Kasteel,* 31; Cerutti, *Rechtsbronnen* II, pag. 570 noot 2. Betreffende de steeg: GAB Archief H. Geest, Cijnsregister, fol. 70v (1417/79): . . . *der steghen die men heyt Valkenberghesteghe*; GAB Afd. IV-45 (Collectie eigendomsbewijzen van het voormalige Hotel „De Schuur" in de Catharinastraat) inv. nr 1 (1478 januari 31): *poorten behoirende tot onser woeningen in Valkenberge;* ibidem, inv.nr 2 (1481 november 20): *den wech ten Valkenberge wairt gaende;* Juten, *Cartularium,* nr 161 (1496 april 30) *bij der Valkenberschen poorten*; *Taxandria* XVIII (1911), 84 = IJsseling, *Begijnhof,* inv.nr 629, reg. 171a (1478 - —): *beneven de poort van Valckenberch.* Betreffende het huis: Drossaers, *Domeinraad,* inv.nr 574, reg. 1386 (1438 december 2): *aula domus dicte Valkenberge*; Cerutti, *Rechtsbronnen* II nr 766 (1472 mei 4): *de huysinge tot Breda metten hove ende wijer dairane geheyten Valkenberghe met sijnre toebehoirten tot aen der stadthoren die aen den hoec vanden wyer staet . . .* ; GAB Afd. IV-45 inv.nr 1 (1478 januari 31): *onser woeninge in Valkenberge.*

52 Juten, *Cartularium,* 180 - 182: *onse stallinghe, bachuys, brouhuys ende hoenderhuys in Valckenberch . . .*

53 *Geschiedenis Breda,* 156 - 157; IJsseling, *Begijnhof,* 12 - 13. Zie voor oorspronkelijke grootte van het perceel: Juten, *Cartularium,* nr 208 (1531 september 1).

54 Cerutti, *Rechtsbronnen* II nr 766 en pag. 570 noot 1. De *Herberghe* werd na de dood van Odilia van Salm bewoond door Maria van Loon (vanaf 1439 december 8) en tenslotte aan de drossaard van Breda, welke topambtenaar al vanaf het midden van de 15e eeuw regelmatig in verband met dit huis aangetroffen wordt, verkocht in 1514 augustus 18; zie Cerutti, *Rechtsbronnen* II, pag. 570 noot 2.

55 Cerutti, *Rechtsbronnen* II nr 373 (1421/22): . . . *mijnre joncfr.* (= Johanna van Polanen) *in Valkenberge . . .*

56 GAB Archief H. Geest, Cijnsregister, fol. 51v; Drossaers, *Domeinraad,* inv.nr 251, reg. 1219 (1426 januari 15): *neven onse joncvrouwen erve van Nassou op deen side.*

57 Drossaers, *Domeinraad,* inv.nr 250, reg. 1261; ibidem, inv.nr 251, reg. 1263.

58 Drossaers, *Domeinraad,* inv.nr 251, reg. 1219 (1426 januari 15). GAB Archief H. Geest, Cijnsregister, fol. 51v: *Jan Oijen op sijn huys gheleghen in die Katerstrate op die een side mijn joffrouwe van Assouwen ende op dander side Melijs Timmerman: 27½ groten paijments; hieraf is een scepenbrief.* Secundair: *joncfrouw van Nassou.*

59 R. Magendans, „De Waalse Kerk te Breda", in: *Brabants Heem* XXXIV (1982), 10 - 22. Zie het hierna volgend artikel.

60 Zie pag. 8. Afbeeldingen van de kapel: Van Goor, *Beschrijving*, tegenover pag. 90; Kalf, *Monumenten*, 125 (afb. 97); Scherft, *Wendelinuskapel*, tegenover pag. 72 - 73.

61 Kalf, *Monumenten*, 165.

62 Drossaers, *Domeinraad*, inv.nr 253, reg. 2249: *Ut pro evidentibus commodo et utilitate pretacte capelle, que reparacione nonmodica indiget precipue circa tecturam eiusdem, domunculam unam de duabus maiorem ad dictam capellam spectantem prope sacristiam eiusdem capelle inter pilaria ibidem sitam et constitutam illustri consanguinee nostre domicelle Marie de Los, comitisse de Nassau, etc. ad maiores commodum profectum et utilitatem huiusmodi capelle perpetuo vendere et alienare . . .*

63 Een aantekening van de pastoor van het Begijnhof naar aanleiding van de jongste restauratie bericht: *uit de restanten van de geprofileerde boog die bij restauratie in de tussenmuur van (*de huizen nr) *79 - 81 werd ontdekt en die volgens Monumentenzorg ouder is dan 1535, kan de gedachte opkomen aan een galerij langs de kerk voor de komst van het Begijnhof.* De Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist beschikt niet over informatie die dit bericht kan bevestigen, maar een opmetingstekening van het architektenbureau J. de Wilde te Breda d.d. januari 1976 laat een opvallend dikke muur tussen de genoemde huizen zien. Reconstructie van de in 1535 opgeleverde 17 huisjes en de zeven in 1536 gebouwde woningen op het nieuwe Begijnhof toont aan dat er toen géén tegen de Wendelinuskapel zijn aangebouwd.

64 Zie Bijlage II-b, pag. 26.

65 Zie noten 41 en 42. De achtergrond van de bevestiging van Bijlage IIa d.d. 1474 februari 26 is niet duidelijk.

66 Na Maria van Loon († 1503) woonde er Catharina van Nassau, natuurlijke dochter van Jan van Nassau (Juten, *Cartularium*, nr 144). Zij overleed op 8 januari 1524 (Juten, *Cartularium*, 112). Tijdens de Paasdagen van 1517 verbleef keizer Maximiliaan hier (V. vander Aura, *Geschiedkundige Bijdragen betreffende het Norbertinessenklooster van St. Catharinadal*, Oosterhout 1894, 103). In de zomer van 1531 werd het huis gesloopt (ibidem, 104).

67 Juten, *Cartularium*, nr 207. Uiteenzetting van het standpunt van de Begijnen: IJsseling, *Begijnhof*, inv.nr 3.

68 Juten, *Cartularium*, viii.

69 GAB Collectie Havermans, inv.nr 20; gedrukt: *Jaarboek Oranjeboom* I (1948), 127 - 130.

70 Juten, *Cartularium*, nr 216 (1535 juli 4).